

L. M. Blagovîshchenskiy

ІСТОРІЯ МОСКОВЩИНИ ДО ПЕТРА ВЕЛИКОГО

З РОСІЙСЬКОГО Л. М. БЛАГОВЕЩЕНСЬКОГО

ПЕРЕКЛАВ

М. К.

Property of
Princeton University
Library

ВІННІПЕГ, МАН., 1917.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
212-214 Dufferin Ave. - Winnipeg, Canada

1626

185

ІСТОРІЯ МОСКОВЩИНИ

ВСТУП.

111
F4847

Богато дечого може оповідати дід своїм онукам чого тепер вже не можна бачити. Хто наприклад, з молодших людей на власні очі бачив те, що діялось в часах панщини? На тих самих місцях, по тих самих селах і містах були цілком инакші порядки; жите йшло зовсім не так, як тепер. Тепер тільки від старших людей можна довідати ся про се. А тепершінім старим людям в часи їх молодости їх батьки й діди оповідали багато такого, чого вони вже не застали на світі.

З сього видно, що порядки в державі завсїгди змінюють ся, і що було раз, те вже більше не вертаєть ся. З яких же причин і як міняють ся ті порядки? Сього ніхто не може бачити на власні очі, бо порядки міняють ся дуже помалу, а жите людське дуже коротке. Є комаха однодневниця, котра жиє всього один літний день. Як би вона могла думати по людському, то вона була-б певна, що на світі не буває ні осени ні зими, а завжди одно тільки літо. Так само й чоловік, котрий ніколи не чув про те, що діялось перед стома, тисячею роками, думає, що порядки на світі не змінюють ся, що

вони завжди однакові. Його думка не сягає далше того, що він бачить коло себе; а звідки взялось все те, що він бачить, і чому воно так а не инакше, він не знає і не може знати. Він бачить дідича і не знає, як з'явилися на світі дідичі; він бачить селян і не знає як з'явилися на світі селяне; він чує про царя і не знає як з'явилися на світі царі. Такий чоловік зовсім так, як однодневниця, що могла б подумати, що на світі завжди буває лиш літо і ніколи не буває осени, ні зими.

Отож темна, бідна, робуча людність повинна пізнати не тільки те, що є тепер, але й те, що було давно і звідки взялось все те, що є тепер, бо тільки таким способом вона пізнає, чому вона бідує.

Доки ми не знаємо, звідки походить наше нещасте, то кажемо звичайно: то божа воля! Тимчасом наші нещастя залежать від поганих державних порядків і ми повинні знати, звідки походять ті погані порядки. Візьмімо такий приклад: більша частина землі тепер в руках невеликого числа богатих людей, котрі не обробляють її, а маса людей не має навіть тільки землі, щоб удержати з неї себе з родиною. Звідки з'явився такий порядок? Коли погані порядки заведені людьми, то люди можуть і змінити їх. Щоб дізнатись, як з'явилися такі порядки і хто їх підтримує, мусимо звернутись до науки про давні часи. Така наука зветься історією. З сеї книжки читач познайомить ся з історією Московщини.

Але на сам перед нас можуть спитати, зві-

дки взялась сама наука історії? Як могли люди довідатись про те, що діялось перед тисячею літ? Се було не легко і вчені люди покладали на се багато праці. Найтруднійше було довідатись про ті часи, коли люди не вміли ще писати. З тих часів зістались тільки „перекази”, пісні та оповідання, що переходили з уст в уста, та стародавні могили, в яких знаходять кости, зброю, посуду, гроші, золоті й мідяні оздоби. Все се дає вченим важні вказівки. Наприклад, коло ріки Дніпра і його притоків знайдено в стародавніх могилах багато арабських срібних грошей, які зістались від дуже давних часів. Се доказує, що Славяне, котрі жили тоді коло ріки Дніпра і його притоків, провадили торговлю з Арабами і діставали від них срібні гроші.

Дізнавшись про се вчені стали читати стародавні арабські книги і знайшли в них оповідання про Славян-Русь, які ще перед тисячею літ їздили по ріці Волзі з своїми товарами в Хазарське царство, а їх товари були шкіри і віск. Отже тоді стало ясно перше, що перед тисячею літ на низах Волги було Хазарське царство, а друге, що Русь в ті часи ловила звірів і займалась лісовим пчільництвом (бортництвом).

От таким способом учені потрошки пізнають давну давнину. А найбільше помагають стародавні літописі. Скоро в яким краю люди навчилися писати, деякі з них почали записувати, що бачили й чули. Перші літописі на Русі появились перед 800 роками. Але значно ранійше,

при самім початку Руси, се-б то більше ніж тисяча літ назад, кругом Руси жили люди, що давно вже навчились писати: Греки й Араби. Їх літописці, описуючи різні народи, пишуть і про те, що діялось на Руси. Таким способом учені довідались про самі перші часи руської історії. А з XI віку вже самі Русини, переважно черці, записували все, що діялось по Руси. Часами вояк, що посивів у битвах, ішов на старість у монастир і там в затишку писав своє оповідане на спомин своїх потомків. Так склались руські літописі. Вони переписувались і ходили з рук до рук, переховувались у монастирах і деякі з них зістались цілі аж до наших часів. Учені збирають ті літописі, порівнюють їх і те, що заслугує на віру, залучають до науки історії.

Заким перейдемо до задуманої історії Московщини, скажемо кілька слів про те, як рахують ся роки в історії. Час в історії рахується від уродження Христа на віки й роки. З першого року від уродження Христа і до сотного тягнеть ся перший вік, від 101 року і до 200 року другий; від 201 до 300 третій вік, і т. д. Наприклад Русь почала хреститись в 988 році, то значить, вона почала хреститись у 88 році десятого віку. Тепер маємо 1917 рік; то значить маємо сімнадцятий рік двадцятого віку.

I.

Початок Руси.

Стародавні мешканці Руси звали себе **Славянами**. Вони оселились на Дніпрі і його притоках у восьмим віці, отже більше ніж тисяча літ назад. Прийшли вони на Дніпро з карпатських гір, із теперішньої Галичини, де й тепер живуть Русини і говорять славянською мовою.

Славяне оселились на Дніпрі окремими дворами і кожний двір складав ся з окремої великої неподільної сім'ї. На місцях тих дворів ще й тепер віднаходять багато **городищ**; се невеликі площі обгороджені ледви видним окопом. На сих площах в стародавні часи находились двори наших предків Славян. Тепер їх розкопують і знаходять в землі кости небіщиків і стародавні хатні річи. Сі городища лежать одно від другого на 4—6 кілометрів.

Вже в ті часи Славяне потроху обробляли землю, але головним їх промислом було мисливство. Вони вже вміли добувати залізо і виробляти з нього всякі річи. Вони робили з заліза наконечники до стріл, топорі (сокири) й сохи; дякуючи сьому вони легко добували собі поживок. Вони розчищали собі в лісах ниви, ловили багато звірів і розселялись усе далі й далі понад Дніпром і його притоками.

Вони хутко дійшли до озера Ільменя, а потім по ріці Волхові і до Балтійського моря. Вони вже не тільки для себе добували одяжу й поживу, але збирали віск і шкіри на продаж;

у них як зараз побачимо, завязалась торгівля.

На схід від Дніпра в напрямі до Дону і Волги тоді простягались величезні степи, і в тих степах, ще до приходу Славян над Дніпром оснувалось Хазарське царство. Спочатку Хазари були кочовниками, але хутко осіли, побудували собі міста і почали займати ся торгівлею.

Їх столиця Ітель була коло гирла Волги. Хазари був нарід мірний; з Славянами вони не воювали, лише провадили торгівлю.

Торгівля ся спонукала й Славян побудувати собі міста. Ось як се діялось.

Як Славяне навязали торговельні зносини з Хазарами, почали до Славян приїздити хазарські купці, або гості, як їх звали Славяне. Тоді для торгу почали вибирати вигідні місця на березі ріки, куди припливали на човнах звіролови зі шкірами. Спочатку сї торги були лише на якийсь час, а потім сюди почали перебиратись на сталє мешканє люди, яких звичайним промислом була торгівля.

Потім Славяне почали їздити з шкірами і воском до Хазар, а потім і далі через каспійське озеро (море) і через закаспійські степи до Персів.

Вони спускались також вниз по Дніпру в Чорне море і торгували з Константинополем або Царгородом. Торговельний промисл був корисний, число купців усе збільшалось і хутко на берегах славянських рік, на місцях давнійших торгів появились великі торговельні

міста: Київ, Чернігів, Смоленськ, Полоцк, Новгород.

Коло кожного такого міста була розкинена сільська людність, що тягла до тих міст. Так повстали на Русі окремі краї: Київщина, Чернігівщина, Новгородщина і інші, кожда з своїм містом. Міщане торгували, а селяне обробляли землю і ловили звірину.

Але таке мирне торговельне жите тягнулось доти, доки Славяне, що жили на Дніпрі, не мали зачепливих войовничих сусідів. Такі сусіди хутко з'явились. В дев'ятім віці з поза Уральських гір прийшла азійська орда Печенігів. Хазари не могли спинити сеї орди і вона прорвалася аж за Дон. Печеніги були дикий, войовничий нарід; вони зайняли своїми таборищами полудневі степи і перегородили Слав'янам торгові дороги на схід. Незабаром вони підійшли до Києва і стали нападати на славянські землі. З того почались великі переміни на Русі.

Доки не було Печенігів, торгові дороги були вільні і міста безпечні. Слав'яне ні з ким не воювали і не потребували мати війська. Але як прийшла орда Печенігів, Слав'янам прийшлося боронити свої міста і свої товари в дорозі. В кожній хвилі треба було вистерігатись нападу. Треба було вже не лише обробляти землю, ловити звірину і торгувати, треба було боронити своє жите і своє майно від лютого ворога; се було навіть потрібнійше. Через се воєнне діло тоді мало велике значіне, міста почали обгороджувати стінами, міщане й селяне

почали узброюватись; всі почали улажуватись на військовий лад. Отож тоді зявляють ся на Руси Варяги і починають грати значну ролю.

Варягами або Данами Славяне звали виходців із північних сторін Норвегії й Данії. То були відважні мореходи й вояки. Вони найбільше займались морськими розбоями; плавали по морях коло берегів, заходили в гирла рік і нападали на прибережних мешканців. В разі потреби займались также й торгівлею.

Варяги й ранійше попадались у славянських містах, особливо в Києві й Новгороді(куди їх тягнула торгівля з Царгородом. А як на Руси стали потрібні військові люди, то руські торгові міста радо приймали до себе на службу Варягів для охорони торгівлі. Є відомість, що Славяне посилали навіть послів за море просити до себе на службу варязьких князі з їх дружинами, однак можливо, що Варяги й сами прийшли без просьби.

Як було, так було, а в девятім віці в Києві, Новгороді й інших містах появились вже варязькі князі з військом. Про сих перших князів дуже мало відомо певного; Варяги появились у Славян в десятім віці, а перші літописці появились аж в одинайцятім віці, на двіста літ пізнійше. Отже про появу Варягів і про перших князів, Рюрика, Святослава і інших літописці оповідали не те, що сами бачили або чули від очевидців, а тільки недокладні повісти та перекази. Через те то нам так мало відомо про ті часи. Але з одинайцятого віку ведеть ся вже руська літопись. З неї можна бачити,

які порядки завелись на Русі через двісті літ по нападі Печенігів і появі варязьких князів.

На чолі стояли, як і раніш, великі торгові міста Київ, Новгород, Чернігів, Смоленск, Полоцк, Мінск і ин. Коло них містились пригороди й села. Коже місто з своїми пригородами й селами становило осібну волость або князівство і в кожній такій волости був свій князь. Князь збирав на свою користь данину з кожного міського мешканця і з кожного сільського двора; опріч того на користь князя йшли судові кошти або судова вира*). На ті гроші він удержував свій двір і свою дружину.

Князь боронив своє князівство від ворожих нападів. То був його головний обовязок. На війні він сам вів перед у своєму війську. Військо князя складало ся не лише з дружини. Дружина князя була звичайно невелика; найбогатші князі мали не більше як 500—600 дружинників, що становили ядро війська; головна-ж сила була в самих міщанах і селянах, які в разі потреби всі йшли на війну.

Князь верховодив у военнім ділі, а разом з виборним посадником творив суд. А всі инші діла були в руках народного віча і виборних міських старшин.

Вічем звав ся загальний народний схід. Як

*) Давна судова назва „вира” взята з німецького „Wehr” оборона, ніби то оплата князеві за оборону людини від напасти. Пізнійше за польських часів у нас таку оплату назвали „пеня” від латинського слова „роена”, кара.

треба було щось рішити, то всіх горожан дзвоном скликали на головний міський майдан. Усі мали право бути на вічу і всі на ній мали рівні голоси. Пригороди й села мали свої віча, а в важних випадках посилали своїх виборних у головне місто. Віче вибирало посадника, тисяцького і міських старостів, які опікувалися міськими й земельними ділами. Тисяцький у походах мав під собою земський полк, хоч сам був під проводом князя. Посадник бував на князівських судах, де дбав, щоб не були покривджені люди. В пригодах судили князівські намістники (тіуни) також при виборних старостах.

Але головна власть була в руках народного віча. Воно вибирало міських старшин, воно установляло умову або „ряд” з князем; воно рішало, чи треба починати війну, чи ні. До приходу варязьких князів Славяне не мали іншої власті крім своїх виборних старшин. З приходом князів з'явилась на Русі нова власть військова. Але побіч сеї військової власті стояла земська сила; побіч князя було народне віче і віче було сильнійше від князя.

Літописці кажуть, що міста запрошували до себе на княжине, якого сами хтіли князя, і робили з ним умову. Напр. суздальський літописець каже, що Володимирці „посадили у себе на столі князя Ярополка і свій ряд (умову) з ним зробили (положили) в церкві святої Богородиці.”

В 1146 році Кияне зробили умову зі своїм князем Всеволодом, щоб по його смерті у них

княжив брат його Ігор. І дійсно по смерті Всеволода на Київський стіл сідає Ігор і цілує з Киянами хрест „по всій їх волі”, як каже літописець.

В 1177 р. Володимирці запросили до себе князя Всеволода, а Ростовці Мстислава; а в Суздалі не було ще князя. Тоді Всеволод переказав Мстиславови: „Тебе Ростовці привели й бояри, а мене Бог і Володимирці; а Суздаль кого схоче, той і буде їм князь!” По смерті Всеволода його син Ярослав приїхав у Переяслав, скликав віче і сказав: „Мій батько пішов до Бога, а вас віддав мені, а мене вам. Чи хочете мати мене у себе?”

З сього всього видно, що князі на Русі хоч мали велику вагу, однак не були самовладними; вони княжили за згодою віча.

Навіть як треба було братись на війну, то й тоді треба було згоди віча. Та се не дивно, бо головна сила була не в князівським війську, не в його дружині, а в самих міських і сільських мешканцях, які йшли на війну. Все се стверджуєть ся стародавними руськими літописями.

Коли напр. київський князь Ізяслав захотів воювати з Юрієм Суздальським, сином Володимира Мономаха, то Кияне сказали йому: „Княже, ти на нас не гнівай ся; ми не можемо на Володимирове племя руки підійняти!” І не пішли. Ізяслав почав війну з одною тільки своєю дружиною і був розбитий. Іншим разом ті самі Кияне сказали своєму князеві: „Всі пі-

дуть на війну; а хто не піде, — того ми самі вбемо”.

А коли князь ухилив ся від виконання умови з вічем, або поводивсь противно звичаям і не позволяв на віче, то воно могло перемінити собі князя; воно могло просити до себе иншого.

В 1136 р. Новгородці були незадоволені князем Всеславом; вони скликали свої пригороди, Псковичів і Ладожан, і стали радити, як їм вигнати князя. Вони вибрали собі нового князя Святослава Чернигівського, а Всеслава замкнули з жінкою й дітьми в єпископськiм дворі і приставили трийцять озброєних стражників стерегти його день і ніч, доки не прийде новий князь. Провини Всеславові були такі: 1) По що хотів виїхати з Новгорода? 2) В битві при Ждановій Горі перший утік з полку. 3) Вплутував Новгород у князівські роздори.

Були знов раз Володимирці незадоволені зі своїх князів за те, що вони незаконно збирали собі маєтки. Вони скликали віче і почали говорити: „Ми вибрали собі вільних князів, а сі князі грабують нас ніби не свої волості. Промишляйте, братя!” Вони прогнали Ростиславичів і вибрали Михайла Юрієвича.

В 1276 році Новгородці прирадили прогнати свого князя Ярослава. „Вони скликали віче, оповідає літописець, покликали князя, списавши на грамоті всю вину його: Пощо ти любиш грати і втішатись, а народом не правиш? Пощо взяв Олексин двір? Пощо взяв срібло від Никифора Мунишкинова і Романа Волди-

шова? По що виганяеш від нас чужоземців, що живуть у нас? Вже більше, княже, не можемо терпіти твоїх насильств; їдь від нас, а ми собі знайдемо князя". Князь почав з поклоном просити віче; обіцяв цілувати хрест на „всій їх волі", але Новгородці відповіли йому: „Княже, їдь геть! Не хочемо тебе, або весь Новгород піде тебе проганяти".

Знов раз Київський князь Святиполк став намагатись, щоб Новгородці взяли собі за князя його сина. Новгородці відповіли: „Не хочемо Святиполка ані його сина; а як у твого сина дві голови, то присилай".

Оттакі тоді були вічеві порядки. Князь не міг порядкувати самовладно, не міг переступати народних звичаїв, а в кождім важнім випадку мусів просити згоди віча. Про се кажуть, як ми бачили, стародавні літописі. Тепер дещому се може видаватись небилицею. Пізнійше бачимо в московській державі зовсім інші порядки. Вже сам нарід не має своєї волі, а порядкують ним без його відома самодержавні правителі як самі хочуть, не зважаючи на те, чи добре від того буде народови, чи зле. Ми знаємо, що не завжди так було; ми бачимо, що були часи, коли самий нарід умовляв ся зі своїми князями і примушував їх правити після тих умов. А як князь не сповняв умов, то від нього відбирали престол, і то не був бунт против князя, а законне право народного віча; бунтував ся тоді не нарід, що проганяв свого князя, а князь, що не сповняв своїх обовязків.

Далі ми побачимо, через що змінились сі

порядки і як вільний народ утратив свої віча.

Русь з полудня і зі сходу була оточена степами і відкрита для нападів. З поза Уралу, з Азії, все з'являлись дикі кочові орди і напали на руські князівства. Найбільше від них терпіло київське князівство. Київ був найбагатше місто. Але як кочовники заняли долішню часть Дніпра і загородили дорогу до Греції, до Царгороду, торговля впала, Київ почав бідніти; багато людей з київського князівства почало переселяти ся на північний схід у лісові краї Суздальщини і Володимирщини, де потім і зародилось Московське царство.

Таким способом полуденна, степова, найбільше родюча частина Руси найбільше терпіла від нападів і її мешканці були змушені поспунутись на північний схід, з родючих полудневих степів вибратись у холодну і менше родючу сторону. Войовничі кочові народи не давали спокійно жити Русинам, руйнували їх і відбирали від них ліпші землі.

Але все-ж таки від перших двох кочових племен Печенігів і Половців Русини відбивались і не впускали їх у свої границі. В тринадцятому-ж віці з поза Уралу насунула нова кочова орда, така велика, що трудно було її стримати. Вона вірвалась в середину країни, зруйнувала міста, перебила велику частину людей а решту забрала собі в підданьство. То був наїзд Татар. Ним починаеть ся зовсім нова течія в історії Руси.

II.

Татарський наїзд і його наслідки.

В степах середньої Азії на північ від Китаю (Хін) за озером Байкалом кочувало величезне плем'я Монголів або Татар. На початку тринадцятого віку один їх хан Темучин, прозваний Чингіз-Ханом або великим ханом завоював усіх інших ханів і зібрав під собою все монгольське плем'я. Потім він почав завойовувати інші азійські країни і зробив ся паном величезних просторів. Він навіть почав уважати себе володарем всього світа і вмираючи всі землі, які були на захід від Уралу та Каспійського моря, себ-то всю Русь віддав своєму онукові Батієви не дивлячись на те, що сей край не був ще ним завойований.

Татари, правда, ще за життя Чингіз Хана пробрались у полудневі руські степи, де тоді кочували по Печенігах Половці. Половці звернулись за помічю до руських князів. Руські князі зібрали всі свої дружини і разом з Половцями пішли на против Татар, Татари відступились і заваблювали руських князів. Відважніші з руських князів Мстислав Удалий зі своєю дружиною зайшов задалеко вперед, відділившись необережно від головної сили і був розбитий при річці Калці; за ним були розбиті й Половці; вони кинулись утікати і розстроїли все руське військо. Се було в 1224 році; руське військо було зовсім розбите. Але Татари на сей раз вернулись назад за Урал; то були тільки

передові сили Чингіз-Хана. Головний наїзд став ся тринадцять літ пізнійше, коли внук Чингіз-Хана Батий рушив завойовувати відданий йому край на захід за Уралом.

Татарський наїзд був несподіваний. Ніхто не надіяв ся такого удару. На Руси не знали, що діялось в Азії і не могли собі уявити, які сили мав зібрані Чингіз-Хан і його наступники.

Батий з незліченою ордою в початку зими 1237 р. перейшов через Волгу, дійшов до Рязанського князівства і зажадав данини. Рязанські князі відповіли: „Як нас не буде живих, все буде ваше”. Тоді почалось руйноване і спустошене. Рязань була завойована перша, потім Москва, Володимир, Суздаль і інші. Усі міста боронили свою свободу з надзвичайною відвагою. Ні одно місто не піддалось Татарам добровільно. А Татари мали такий звичай: котрі завойовані корять ся, тих щадити; колиж противлять ся, винищувати всіх без різниці від малого до великого. Русь протилася з незвичайною витревалостію і через те була спустошена до крайної міри. Татари мусли приступом брати міста, а їх мешканці гинули в шаленій борбі. „Ліпше бути потятим ніж попасти в неволю”, співаєть ся в одній пісні. Невеличке місто Козельск сім тижнів не піддавалось Татарам, але як на решті було взяте, то в нім була така різня, що кров по вулицях текла річками і малолітний князь Василь утопив ся в крові. Татари прозвали Козельск „злим містом”. — Жінок не багато попадало в неволю; деякі воліли смерть і власноручно вби-

вали себе. Богато люда втікало в ліси, але й там гинули з голоду і холоду. Крім Новгород, Смоленська і білоруських князівств, куди не заходили Татари завдяки лісам та болотам, решта Русі була винищена, ледви десята частина населення зосталась живою. Київ був завойований в 1240 р. і обернений в купу руїн. Чотири роки Батий воював і руйнував Русь. Потім вернув ся і для головної своєї стоянки вибрав місце над долішною Волгою. Тут, де тепер місто Царев, була заснована ханська столиця „Золота орда”.

Оттак Татари завоювали Русь. З вільного краю вона стала тепер улусом (провінцією) ординського царя. Всі руські люди від князя до простого робітника стали тепер його рабами. Давнійше вільне жите скінчилось. Почались нові порядки.

Князі, що лишили ся живі по наїзді Татар, стали їздити в Золоту Орду з поклоном до хана і хан віддав їм князівства в „вотчину”, себто в повне володінє, так що вони могли передавати їх своїм дітям. Тепер вони вже не були вибрані князі вільної країни, а ханські наставники, татарські слуги. Татари не хотіли самі урядувати в завойованім краю; вони жили собі в степах і тільки збирали данину з руського народу: а се найліпше було їм робити через руських князів. Хани радо й милостиво приймали покірних князів і роздавали їм руські князівства, але жадали від них повної покірности, а непокірних страшно карали. Князі відразу побачили, що їх князьованє тепер зале-

жне від волі хана, як раніше від народного віча. І почали князі їздити в Золоту Орду з поклонами і добиватись князювання. Але Татари добре розуміли, що покірність князів вимушена і що за ними треба наглядати. Тоді хан почав одного з князів назначати старшим над усіма. Всі інші князі мусіли слухати старшого або великого князя; а як хто його не слухав, то хан посилав йому татарське військо на підмогу. І почалась страшна ворожнеча між руськими князями; кождий з них старався догодити ханови, щоб дістати від нього „ярлик” (декрет) на велике княжінє. Вони женились з ханськими дочками, роздавали гостинці ханським любимцям, а в разі потреби не шадили ні інших князів, ні свого народу.

Найхитрійшими князями були московські. Вони найліпше потрапили підхліблюватись до Татар. Інші князі часами пригадували собі свою свободу, говорили про своїх предків, а московські князі просили у хана лише милости: „Ти вільний цар, — говорили вони, — в твоєму улусі твоя воля; кого схочеш, того й обдаруєш.”

Татарам подобалась така покірність і вони підвисшували московських князів перед усіма іншими і доручували їм збирати данину. Московські князі використовували й се. Вони збирали більше данини, ніж жадали Татари і решту зоставляли собі. Вони так багатіли, а забагатівши скуповували у біднійших князів їх села й землі та збільшували свої володіння. Часто вони силою відбирали інші князівства

і ніхто не міг їм противитись, бо за ними стояв сам хан, а хан був паном над руською землею; руський нарід був у татарським ярмі.

Яке-ж воно було, тее ярмо? Бо-ж Татар не було вже на Русі. Вони зруйнували край і вернули назад у степи. Але на своє місце вони назначили намістників, руських князів; через князів вони й правили Русею, через них вони й зробили Русь невольною. Татарське ярмо було в новім татарським панованю, яке замінило собою давнійші вільні вічові порядки. Давнійше князь правив за згодою народного віча; тепер він вже до віча не належав; його власть була йому надана Татарами. Хан був повним паном над князем, а князь був повним паном у своєму князівстві. Отсе й було татарське ярмо; полягало воно на самовласти князів і рабстві народа.

Тепер докладнійше оповімо, якими способами виростала Москва і як замість кількох виборних князів запанував на Русі оден невиборний і самовладний князь або цар.

III.

Зміцнене московських князів.

Першим старшим, або великим князем, наставленим Татарами, був Александр Невський. Син його Данило був московським князем. По смерті Данила московським князем зробив ся старший його син Юрій. Велике княжине дістав тоді в Орді твердський князь Михайло. З того часу й почалась люта борба за

велике княжінє між тверськими й московськими князями.

Юрій сам поїхав у Орду, придбав собі любов хана Узбека, оженив ся з його сестрою Кончакою і вернув ся в Москву з татарським військом. Вернувшись він розпочав війну з тверським князем Михайлом, але був побитий. Його військо було розбите, а його жінка Кончака попала в неволю до Михайла і в неволі хутко померла; пройшла поголошка, що її отроєно. Тоді Юрій поспішив у Орду до хана на скаргу. Хан завізвав Михайла до себе, обвинував його за смерть своєї сестри і велів убити, а великим князем зробив московського князя Юрія. Але син убитого Михайла, Дмитро, прозваний „Грізні Очи”, пімстив ся за смерть свого батька і сам убив Юрія, а за се був страчений ханом. Тоді московським князем став брат Юрія Іван Данилович Калита, а тверським князем брат Дмитра Александер.

Александер обіцяв ханови збирати від свого народу подвійну дань і дістав за се ярлик на велике княжінє. Але хан не довіряв Александрови і послав у Твер свого урядника Чолкана з купою узброєних Татар, щоби наглядати за Александром. Сі Татари звикли поводити ся з Русею як з рабами, допускати ся в Твері всілякої самоволї і дуже дратувати Тверян. Князь казав народови терпіти, але не було вже сили терпіти. Одного разу Татари захотїли відняти від диякона Дюдка молоду кобилу. Диякон кликнув клич. Задзвонили в вічевий дзвін. Нарід збіг ся і вирізав Татар.

Як зачув про се московський князь Іван Калита, поспішив у Орду, дістав там ярлик на велике княжінє і пішов з Татарами карати Тверян. З ним було пятьдеять тисяч Татар. Проходячи через суздальські землі він зажадав, щоб суздальський князь прилучив ся до нього, і той не смів відмовити. Ся сполучена сила Татар, Москвичів і Суздальців зимою ввійшла в тьорські землі і почала палити міста і села, вбивати людей старих і малих. Князь Александер з братом Константином утекли до Пскова. Так були зруйновані Кашин і Твер; весь твердський край був спустошений і обезлюднений.

Упоравшись у Твері Іван поїхав у Орду до Узбека. Узбек дуже його хвалив і від тоді становище Івана Калита ще більше зміцнилось. Та рівночасно приїхав з поклоном до Узбека брат Александра тверського, Константин. Узбек приймив його милостиво і наставив його тверським князем, але наказав Іванови а з ним і всім руським князям відшукати Александра і вислати його в Орду на кару. На підставі ханського приказу Іван з Митрополитом Теогностом, суздальським князем і тверським князем Константином приїхав в Новгород, а звідти послав до Александра послів. Александер вже згодив ся їхати до хана, „аби не давати християн на погибель поганцям“, але Псковці відмовили його: „Не їдь, пане, в Орду; що буде, те й буде, ми готові вмерти з тобою”.

Одержавши відмовну відповідь, Іван пішов війною на Псков, а митрополит Теогност,

щоб догодити Іванови, прокляв Псковичів і відлучив їх від церкви. Тоді Александер утік на Литву.

Митрополити з початку жили в Володимирі, але як побачили, що московські князі вбивають ся в силу, перебрались у Москву і завжди підтримували в усім московських князів.

Таким способом Іван при помочи Татар знищив свого противника, тверського князя; тепер до нього належали крім Москви Можайск, Коломна, Руза, Звенигород і Серпухов. Інші князі мусіли підлягати Іванови. Суздальський князь зробив його помічником; по його смерті Іван прилучив до своєї держави місто Володимир над Клязьмою, а новий суздальський князь мусів задовольнитись тим, що полишив йому московський князь. Іван віддав свою дочку за ярославського князя, а другу за ростовського і самовладно господарив у володіннях своїх зятів. Міста Углич, Галич і Білозерськ Іван відкупив у їх князів; крім того він купував ще багато сіл.

Але йому знов загрозила несподівана небезпека. Давнійший тверський князь Александер занудив ся на чужині.

Він післав у Орду свого сина Федора довідатись, чи є для нього яка надія на прощєнє і прихильність хана Узбека. Федір приніс йому з Орди радісні звістки. Тоді Александер поїхав у Орду і пішов просто до Узбека.

Літописці кажуть, що він сказав таку промову: „Пане, самовладний царю! Коли я зро-

бив тобі багато лиха, то тепер прийшов прийняти від тебе жите, або смерть. Як Бог вложить тобі в душу, а я готовий на все!”

Узбекови подобалась така покірність Александра. Він вибачив йому, приймив його з великими гонорами і відпустив до дому з правом знов стати тверським князем. Його брат Константин, що був тепер тверським князем, відступив йому княжінє добровільно.

Поворот Александра був сильним ударом для московського князя. Його заклятий ворог знов придбав ласку хана і міг тепер шкодити йому. Іван Калита знов поспішив у Орду і взяв з собою своїх синів, щоби показати ханови будучих вірних татарських слуг.

Приїхавши в Орду, Іван віддав ханови гостинці і старався всякими способами обрехати тверського князя і се йому вдалось. Узбек післав свого довіреного Істрочєя кликати Александра в Орду.

Іван навчив Істрочєя казати Александрови, що хан хоче показати йому свою ласку і зробити його великим князем. Але Александер догадався, що тут щось кнуєть ся. „Як я піду в Орду, — говорив він, — то буду страчений, а як не піду, то прийде татарське військо і багато християн перебе і забере в неволю. Краще я один прийму смерть”. І він поїхав.

Як приїхав Александер в Орду, то Татари, прихильні до нього, сказали йому, що його справа дуже погана. „Цар хоче вбити тебе, — сказали вони. Тебе сильно перед ним очорнили”!

Александр цілий місяць ждав своєї судьби. Нарешті прийшли ханські післанці Беркан і Черказ, ухопили князя і повели до ханського вельможі Тавлуг-бега. „Забийте його!” наказав Тавлуг-бег. Татари повалили на землю Александра і його сина Федора, вбили їх, а потім відрубали їм голови.

В Москві була тоді велика радість. Іван Калита не тільки збув ся свого ворога, але знов придбав собі велике довіре в татарського хана. Тепер він міг бути спокійний за себе і за своїх синів. Він лишив їх у Орді. По смерті Александра вони вернулись з Орди з великими почестями.

Оттак міцнів і ріс московський князь. Опираючись на Татар, він ослабив і підгорнув під себе інших князів, а щоб осягнути се, він не вагав ся приводити татарське військо і пустошити руський край. По смерті Івана Калити так само поводитись і його сини. Хутко московські князі прилучили до своїх земель сусідні князівства і стали самовладно господарувати на Русі. Вони прняли вже від Татар самовладні звичаї.

Післаний в Ростов від Івана Калити боярин Кочева, лютував над мешканцями, а одного визначнійшого боярина, Аверкія на імя, казав прилюдно повісити за ноги і немилосерно бити кіями. Появилась і смертна кара, про яку давнійше не чувано на Русі. В 1379 році в Москві перший раз відбувалась прилюдно смертна кара: відрубали голову синсви остатнього московського тисяцкого, що дав-

нійше командував земським військом. Появилась кара „бите кнутом”; ся ганебна кара, що відбувалась на многолюдних торговицях, також давнійше не була знана на Русі; сей звичай зачав заводиться при сині Дмитра Донського. Та й само слово кнут, не руське, а татарське.

IV.

поневолене Новгород і Пскова.

Тепер вже ніщо не стояло на заваді самовладству московського князя. Тільки північно-західний куточок Русі був ще вільний; там були ще вільні міста, не зруйновані Татарами, там держали ся вікові порядки. Тими вільними містами були власне **Новгород і Псков**. Новгородці і Псковяне не вважали себе підданими московського князя. Особливо Новгород дуже пильнував своєї свободи. То було велике і багате місто; воно вело велику торговлю з німецькими містами і володіло широчезними землями в теперішніх Вологодській та Пермській губерніях, над ріками Двиною, Печерою і Камою. Відти в Новгород ішли дорогі футра, а з Сибіру — закамське срібло.

Але свобода не може жити поруч з самовладою. Або одна або друга мусить згинути. І ось московські князі зачали довгу боротьбу з Новгородом та Псковом.

Ще Александер Невський на жадане Татар змусив був Новгородців платити данину разом з іншими землями. Вони на се згодились,

але вдержали у себе давнійші порядки: вибирали свого посадника, самі запрошували собі князів.

В 1332 році Іван Калита вернув ся з Орди, де дуже втратив ся на гостинці, і почав придумувати, як би йому добути гроший. Він згадав, що Новгородці мають закамське срібло. В сибірських краях за рікою Камою з давних давен добували срібну руду, а Новгород мав у своїй власти Двинську і Пермську околицю, а подекуди й Зауральські краї і діставав від там срібло. Іван Калита зажадав, щоб Новгород віддав йому сі дохідні країни, а для певности захопив міста Торжок і Біжецький Верх. Новгородці післали до нього свого єпископа і просили його взяти пятьсот срібних рублів, (срібний рубель значив тоді пів фунта срібла), але він не пристав на згоду.

Тоді Новгородці зробили спілку з литовським князем Гедимином, прикликали собі за князя сина його Наримонта і назвали його при хресті Глїбом.

Іван Калита налякав ся сього союзу, бо Гедимин був сильний і войовничий литовський князь. Злякавшись він сам приїхав до Новгорода і замирился з Новгородцями. Новгородці були дуже раді з сього.

Але по трох роках Іван Калита несподівано зірвав мир і післав своє військо, щоб захопило новгородські землі над рікою Двиною. Однак сей замір йому не вдався. Новгородці розбили військо і прогнали зі встидом.

Внук Івана Калити, Дмитро Донський, при

якому Москва була зруйнована Татарами, також захотів наповнити свій скарб коштом Новгороду. Він зібрав велике військо і вдаючи, що хоче ніби то покарати ушкуйників *) за те, що пограбили Кострому та Ярослав, пішов зимою 1386 р. походом у новгородські землі, палив і руйнував новгородські села. Новгородці післали до нього своїх послів просити мира і згодились заплатити йому 8.000 рублів. Дмитро не згодився на просьбу, похвалявся, що піде далі і захопить Новгород. Новгородці наважились боронити ся до остатнього і всі, хто тільки міг, узялись за зброю. Але вони ще раз післали до Дмитра двох архимандритів, сім послів і пять богатих міщан від пяти дільниць міста просити мира. Дмитро розміркував, що його упертість може допровадити Новгородців до розпуки і згодився взяти 8.000 руб., а крім того застеріг собі ще від Новгородців що-річну данину.

Сімдесять літ по тім внук Дмитра Донського Василь Темний знов пішов війною на Новгород і розбив новгородське військо. Новгородці були змушені просити у нього мира. Мо-

*) Ушкуйниками називались новгородські вольні вояки, немов пізнійші наші козаки. З давен давна новгородські смільчаки, особливо з молодіжи, плавали на невеличких човнах (ушкуях) у низ по великих ріках і забігали далеко в краї півдиких фінських племен. Власне вони здобули для Новгорода широкі землі над Двиною, Пермщину та Вятщину. Не рідко вони грабили й руські землі.

сковський князь змусив їх заплатити 1600 рублів, а надто давати щорічний податок, і опріч того — не писати більше вічових грамот від імени „Господина Великого Новгороду”, як писали доси, а писати грамоти від імени великого князя московського і прикладати велико-князівську печатку. То значило вже зрестись своєї свободи і віщувало скорий кінець Новгороду.

Новгородці чули близьку біду і ненавиділи московського князя. В 1460 році Василь Темний приїхав до Новгороду з синами Юрієм і Андрієм. Новгородці зібрались на віче і задумали вбити його з дітьми. Але архієпископ Йона відмовив їх: „З сього не буде нам жадної користи, — казав він; лишиться ще один син, старший Іван. Він випросить у хана військо і зруйнує нас”.

Сей самий старший син Василя Темного, Іван Василевич і поконав Новгород. Ще за життя його батька в Новгороді були відважні люди, що думали над тим, як би їм виратувати свою вітчину від московської самовлади. На чолі їх була богата вдова, посадниця, Марта Борецька і два її сини Дмитро і Федір. Було ясно, що Новгород не оборонить себе власною силою від Москви і прихильники Марти Борецької хотіли просити помочи у литовського князя Казимира, що був разом з тим і королем польським.

Іван Василевич довідав ся про се і післав сказати Новгородцям: „Люди новгородські, опам'ятайте ся і не забувайте, що Новгород

— дідівщина великого князя; не робіть лиха, а жийте по старому”. Новгородці зібрали ся на віче і видали таку відповідь: „Новгород не є дідівщина великого князя; Новгород сам со бі пан”.

Прихильники Марти Борецької переперли, щоб уложити умову з Казиміром, і Казимір зобов'язав ся боронити Новгород від московського великого князя.

Тоді Іван Василевич зібрав велике військо і виправив його в новгородські землі та наказав йому палити всі новгородські пригороди й села і вбивати без розбору старих і малих. Його ціль була — знесити новгородську землю.

Новгородці вислали своє військо, але його розбили зараз. Чотири його ватажки, між ними й Дмитро Борецький, попались у неволю. Їм відтягли голови.

Тоді Іван Василевич сам пішов на Новгород. Новгородці ждали помочи від Казиміра, але їх послів перехопили Москалі і поміч не приходила. Нарід упав в розпуку і післав свого архієпископа просити у великого князя помилування.

Московський князь зажадав, щоб Новгород зрік ся Казиміра, відступив Москві частину двинських земель, заплатив 15,000 рублів данини і не писав більше вічових грамот.

В часі сеї війни новгородський край був так зруйнований і обезлюднений, що московському князеві стало ще лекше упоратись з ним.

На другий рік він відібрав від Великого

Новгорода Перм, а ще по чотирох роках, користаючи з того, що Новгородці стратили трох його прибічників, знов рушив з військом карати Новгород огнем і мечем. Московські загони були розіслані по всій новгородській землі і мали наказ палити людські оселі і нищити людей. До того московське військо захопило підгородні монастири і обложило місто. Народ не мав сили боронити ся збройно, помочи не було в кого просити і ні звідки не можна було ждати. Архієписком знов поїхав з послами в табор великого князя і сказав, що Новгород згоден на все. Новгородців змусили присягнути на покірність великому князеві. Кождий Новгородець повинен був доносити на другого Новгородця, коли чув від нього що будь поганого або й доброго про великого князя. Вічовий дзвін зняли і відвезли в московський табор. Великий князь казав схопити, закувати і відставити до Москви всіх оборонців новгородської свободи, між ними й Марту посадницю, а маєтки їх казав записати на себе.

По році довідавшись, що Новгородці таки заміряють визволити ся з під його власти, Іван знов зібрав військо і пішов проти Новгорода.

Новгородці прогнали московських намістників, вернули вічові порядки і знов вибрали посідника і тисяцького. Але по короткій борбі вони піддались і відімкнули брами. Іван казав схопити сто пятьдесят головних змовників, мучити їх на тортурах і потім стратити. За

раз по тім більше як вісім тисяч родин заможних горожан вивезено з Новгороду і розселено по московських землях, а їх маєтки записано на великого князя. Богато тих вигнанців повимирало в дорозі, бо їх пігнали, не давши навіть вбратись як слід. На місце вигнаних Новгородців у Новгород навезено Москалів.

Оттак упорались московські князі з Новгородом. Такаж доля випала й для Пскова. З сим упорався син Івана Василевича, Василь Іванович. В 1510 році Псковян примусили присягнути московському князеві і відібрали вічевий дзвін. Псковичі плакали по своїй волі. „Хиба діти при грудях не плакали”, — оповідає літописець. З триста найзаможніших людей відставлено до Москви, а їх землі й двори були роздані московським людям.

По знесеню свободи згинуло й богацтво Новгороду й Пскова; торговля майже спинилась, бо московські намістники грабували німецьких купців і ті перестали їздити. Як упав Київ, то один Новгород звязував ще Русь з іншими європейськими державами. Сюди приїжджали чужоземні купці, привозили заграничні товари, і Русини від них довідались, що діялось на білім світі. А як упав Новгород, усе се спинилось і Московщина на довго відрізалась від культурнішого світа. Аж Петро Великий знов і то на силу запровадив зносини між Московщиною й іншими державами, чи, як мовляв Пушкін, „прорубав вікно в Європу”

V.

Упадок татарського ярма.

Тимчасом, як московські князі зміцнювали свою власть і забирали до своїх рук усі руські землі, величезне татарське царство, що обіймало всі краї над Волгою і над Чорним Морем, підупало й зовсім розпадалось. В нім ішли внутрішні роздори. Чанібека, сина Узбекового, вбив його син Бердибек; а Бердибека вбив воєвода Наврус і оголосив себе ханом. Але хутко й Навруса вбив другий воєвода Хидир, і оголосив себе ханом; потім і Хидиря вбили. Орда поділилась; у ній з'явились два хани нараз. Одного з них підпирав сильний воєвода Мамай. У Москві тоді не знали, якому ханови посилати гостинці і в кого просити великокнязівського ярлика. — Однак хутко вдалось тверському князеві достати сей ярлик від Мамай. Тоді тверський князь пішов війною против московського князя Дмитра Донського, але був розбитий і мусів замиритись. Тимчасом Мамай сам зробив ся ханом і загадав покарати московського князя за те, що той за ніщо мав ярлик, який він видав тверському князеві: він післав проти нього мурзу Бегіса з військом. Московський князь Дмитро пізнійше прозваний Донським, вийшов проти татарського війська і розбив його на березі Вожи (в рязанській землі). Москалі перестали вже боятись хана, він перестав бути для них страшним.

Тоді Мамай задумав нагадати Руси часи Батия і зібрав величезну орду. Але й на Руси у всіх загорілось бажане визволитись від Татар. Московський князь не потребував приневолювати до війська: всі самі спішилися зі всіх князівств. Літописець каже, що до Дмитра зійшлося сто п'ятьдесят тисяч вояків.

Військо Дмитрове стріло сили Мамаєві на Куликовім полі, де вливає ся річка Непрядва в Дон, дня 6 вересня, 1380 р. В першій годині почалась січа, якої по словам літописця не було ще на Руси. Величезне Куликове поле на десять верств було вкрите вояками. Кров лилась мов уливний дощ; усе змішалось, різались муж з мужем. В московськім війську були такі, що не бачили ще битви; на них напав страх і вони пустились на втеки; Татари з страшним криком сунули за ними й били їх. Здавалось, московське військо програто битву.

Але в західнім боці поля стояв у засідці відділ добірного руського війська під проводом серпуховського князя Володимира Андрієвича і литовського днзя Боброка, який приїхав служити Москві. Побачивши, що московське військо втікає, а Татари женуть за ними, Володимир Андрієвич хотів зараз кинутись на ворога, але Боброк стримав його, аж поки все татарське військо не пройде поуз них. Тоді сей відділ стрілою кинув ся на Татар, які зовсім не ждали нападу. На все Мамаєве військо напав страх. Зайняті з двох боків Татари покидали зброю і кинулись утікати, що було сили. Побідителі гнали їх зо трийцять кільо-

метрів. Побіда була повна.

Московське військо побідило через те, що всі північно-руські землі: московська, володимирська, суздальська, ростовська, білозерська, нижегородська, муронська, псковська, і брянська сполучились. То було всенародне ополчене. Заслуги московського князя не було майже ніякої; описуючи битву, літописець навіть не згадує про нього. Одна Москва не здужалаб побідити Татар, та й московські князі зовсім не були відважні, як се хутко виявилось на ділі.

Два роки по куликівській битві зза Уралу прийшов потомок Батия Тохтамиш. Він відібрав від Мамає панство і надумав покарати Москалів за непокірність. Зібравши орду він пішов просто на Москву. Московський князь Дмитро Донський пішов на зустріч Татарам, але потім злякав ся, покинув свою столицю і втік до Костроми і там замкнув ся. Тохтамиш підійшов до Москви, взяв її хитрощами і вимордував усіх мешканців; Татари обрабували і спалили місто. Потім Татари розсипались по інших містах, зруйнували Зневігород, Юрїїв, Дмитрів, Можайськ. Усюди вони вбивали людей, або гнали їх в неволю. Настали батиївські часи; але тоді князі гинули разом з народом, а тепер московський великий князь замкнув ся з родиною в Костромі; інші князі також ховались, або спішили з поклоном до розлютованого хана; один серпуховський князь Володимир Андрієвич не зрадив себе: він виїхав з Волоколамська, напав на татарський відділ,

розбив його і взяв багато Татар у неволю. Се так налякало Тохтамиша, що він почав зараз відступати і вернув ся назад в Орду. Але Московщина була знов зруйнована і знов мусіла платити Татарам данину. Московський князь не потрафив боронити навіть свою столицю.

Двайцять літ по нападі Тохтамиша, син Дмитра Донського, московський князь Василь знов перестав платити данину татарському ханови. Тоді татарський полководець Едігі несподівано напав на Москву; Василь Дмитрович, як і його батько втік до Костроми, а оборону Москви доручив тому-ж таки відважному князеви Володимирови Андрієвичови. Татари не здужали взяти Кремля (московської твердині), але за те спустошили багато московських міст і сіл. Потім Василь їздив в Орду; кланяв ся ханови, завіз йому данину, й обдарував ханських вельмож.

Минуло ще сімдесять літ. В Москві княював син Василя Темного, Іван Третій, той самий, що доконав Новгород. Золота Орда уже розпалась на декілька окремих царств; появилось казанське царство і кримське царство. Татари так знесиліли, що одного разу вятські ушкуйники спустились у низ по Волзі і обрабували ханську столицю Сарай. Московський великий князь перестав платити данину ханови і тільки часами посилав гостинці. Але хан Золотої Орди Ахмат в надії на поміч литовського князя пішов походом на Москву. Іван Василевич сильно затурбував ся. Він не був відважний і пригадав собі Тохтамиша. Він післав

вперед військо під проводом сина, сам лишив ся в Москві, а жінку свою Софію, та всі свої скарби відставив у Біле Озеро. Народ довідав ся про се з невдоволенем і ремствував; він хотів, щоб до війська їхав сам князь. „Але там, — каже літописець, — окружили його такі самі боягузи, як він сам, багато срібллюбви, череваті зрадники. Вони казали йому: „Не йди в битву, великий государю, а ліпше втікай; так робили прадід твій Дмитро Донський і дід твій Василь Дмитрович”. „Іван Василевич піддав ся їх намовам і вернув до Москви”. Та там він застав народні розрухи. Нарід і доси не любив своїх князів, а лише бояв ся їх. А тепер почав явно говорити: „Ти, пане, так князюєш над нами: доки тихо і спокійно, ти рабуєш нас, а прийде біда, ти нас кидаєш. Сам розгнівав хана, не платив йому данини, а тепер віддаєш нас усіх Татарам”.

Духовенство також підняло голос; архієпископ ростовський Вассиян говорив Іванови: „Ти боїш ся смерти, але-ж ти не безсмертний. Коли боїш ся, то передай своє військо мені. Я хоч старий, але не щадитиму себе”. Тоді Іван злякав ся народного повстання і поїхав до війська.

Тимчасом виявилось, що хан Ахмат сам бояв ся московського війська; його Татари були погано одягнені, а вже починались морози. Коли він побачив, що Москалі хочуть битись, то повернув назад у степи. Хутко потім Ахмата замордовано (6 січня 1481 р.) а його наступники були ні до чого не здалі. Сей властиво

час і вважається часом повного визволення Руси з під татарського ярма. Хоч і потім Татари довго ще непокоїли руські землі своїми нападами, але то були вже шматки колишньої Золотої Орди; тепер Татари не могли вже покрити всієї руської землі, а лише грабили її пограничні часті. Найбільшу силу мало якийсь час кримське ханство, та воно найбільше далося в знаки Україні; Московщина терпіла від нього мало.

VI.

Наслідки татарського ярма.

Так ось ми бачили, що не московські князі визволили північну Русь з під Татар, але саме татарське царство прийшло в безлад, розпалось на часті і не могло втримати свого панованя на Руси. Але татарське ярмо гнуло московський народ мало не двісті пятьдесят літ і не минуло для того народу безслідно. Погляньмо тепер, які зміни в життю московського народу зробили Татари. Вже наперед можна сказати, що ті зміни були не на добро, а на лихо, бо неволя ніколи не приносить народови добра.

Ми вже бачили, що замість давніших свобідних вічових порядків, Татари завели новий уряд. Давнійше князя вибирав нарід, а як хто дістав князівство від батька, або старшого брата, то тільки за згодою народного віча. Але се не така ще важна річ. Не те найважнійше, який сам князь, а те, яка над ним устава, який

загальний порядок у державі. Князі могли бути добрі й погані; одні хотіли служити своєму краю, а другі дбали про свою власну користь. Але скоро побіч князя існувало народне віче, то воно наглядало за поступками князя, і князь не міг наробити багато лиха; коли робив на шкоду народу, віче спиняло його, а в крайньому разі могло відобрати від нього власть і вигнати його з міста. Народ був понад князем. „Новгород не дідівщина великого князя; Новгород сам собі пан”, — відповіли Новгородці Іванови Василевичови. Такий був лад у давній вічевій Русі; через те Псковяне й оплакували свій старий вічовий дзвін.

А татари завоювавши північну Русь зробили її мешканців своїми підданими, і для збирання податків приставили давніших князів. Князі були ті самі, але лад був уже інший. Тепер князь не залежав від народного віча. Тепер князь повинен був пильнувати користи хана, а про народ йому було байдуже. Коли хан був задоволений, то князь міг у своїм краю поводитись як хотів; а хотів він, розумієть ся, перш усього своєї власної користи. Нарід не мав тепер змоги спинити князя, не дозволити йому того, що корисне князеві, а некорисне народови. Тепер по стороні князя стояв хан; віче не мало сили; воно не могло скинути князя; нарід без опору мусів слухати князя; нарід був поневолений Татарами і князь був поставлений понад народом. Князь бояв ся тепер тільки лютого татарського царя і коли приїздив у Золоту Орду, то мусів кланятись йому.

му аж до землі. Але зате дома у себе він нікого не бояв ся; він на хана опирав ся і через него зміцняв свою власть. Ми бачили, яким способом московські князі стали великими князями, як вони забирали під себе інших князів, як насильством або купівлею прилучали до московського князівства інші володіння і як нарешті забрали до своїх рук новгородські богацтва та новгородські землі.

Тепер ніхто не сміє спротивитись великому князеві московському; коло нього зібралось багато бояр прислужників, тоб то людей, що жили не з праці, а зі служби князеві, і такі називали ся „служиві люди”. У князя було велике військо; за ним стояло всіми способами і висше духовенство. По 250-літній неволі московський нарід перестав навіть згадувати про давніші вічеві порядки; тепер усе було перероблене на инший лад; тепер порядкували не виборні посадники і тисяцькі, а князівські „служиві люди”, князівська двірня, князівські „дворяне”. Замість плати князь роздавав їм заселені хліборобські землі, з яких вони мали годувати себе, а за се вони служили князеві й виконували його волю. Ось такий завів ся лад у московськiм князівстві завдяки татарському наїздови, завдяки тому, що Татари поневоливши московський нарід, заснували на його карку самовладу московських князів.

А щож сталось, коли Золота Орда ослабла й розлетілась і коли Московщина отряслась із татарського ярма? Може повсталала в ній яка переміна? Ні; упадку Татар ніхто на-

віть не завважив. Усе лишилось так само, як було й при Татарах. Золота Орда згинула, але лад, який запанував при Татарах не змінився; що раз було знищено, не верталось уже назад. Татарська неволя зробила вже своє; вона переробила Московщину на свій лад, уґрунтувала в Московщині князівську самовладу; Московський великий князь став повним паном у своїй землі. Коли Татари завоювали московський нарід, то свою власть передали князям; ся власть тепер лишилась в руках московського князя. Коли в степах був замордований остатній хан Золотої Орди, то московський князь уже давно перед тим заступав його місце для північної Руси. Через те то й не було жадних перемін по знесеню татарської неволі. Неволя вже вкорінилась в нутрі Московщини, вросла в порядки і в самі душі московського народу. Скрізь розрослося „раболѣпіе”. Москалі стали по татарському звичаю кланятись московському князеві до землі. Князі стали лютими. Тюрми переповнювались, а бите „кнутом” (батіг) стало звичайним явищем; почали вживати лютих тортур (мук при слідствах) і страшних, прилюдних смертних кар. От такі були наслідки татарського панованя над Московщиною.

VII.

Внутрішній устрій московської держави.

Ми знаємо, що варязькі князі прийшли княжити в руські міста зі своїм військом. Кождий

князь мав свою невеличку дружину, яка творила ядро війська; головна-ж сила підчас війни складалась із міських і сільських людей.

Військо князеве завсігди було при ньому; коли князь переїздив княжити в инше місце, то й військо його переїздило разом з ним; а ми знаємо, що в стародавній Русі князі часто переходили з одного князівства на друге, то й військо їх не мало сталого осідку. Військо се набиралось з відважних людей, яких князь приймав до себе на службу і платив їм. Старші з них звались боярами, а молодші отроками, боярськими дітьми або дворянами.

Але по татарським наїзді князі вже не переїздили з одного князівства до другого. Їх уже не вибирали і не прикликали до міста. Князівства давали їм хани в дідицтві, на власність для них і потомства. Тоді й військо князівське перестало їздити з одного місця на друге за своїм князем.

Коли московські князі почали набиратись сили і багатіти, то до них на службу почали стягатись військові від усіх інших князів і приїздити до Москви, де для них було корисніше служити. В Москві їх з охотою приймали на службу, бо се було дуже корисно для московського князя: інші князі слабли, їх військо зменшувалось, а військо московського князя все збільшувалось і збільшувалось.

Тепер уже головне військо московського князя складалося не з сямського ополчення, як було давнійше, коли князь мусів звертатись за військом до віча, а віче могло згодитись

на війну, а могло й не згодитис., коли уважало війну некорисною і непотрібною. Тепер московський князь мав своє власне військо з служачих людей або дворян.

Ті служачі дворяни були такі самі темні люди як і всі тоді, бо тоді мало хто вмів читати і писати, і то більше з духовенства; а бояри і дворяне освітою не відрізняли ся від селян. Часами, як треба було доповнити військо, дворянами робили боярських хлопів. Але ставши дворянином, чоловік робив ся висшим від звичайних чорних людей, ставав царським слугою, а царі звичайно старались підвищити своїх слуг. Дворяне не платили жадних податків; а хутко московські князі почали робити їх „поміщиками”. Замість плати своїм слугам вони почали роздавати їм села. Селяни в тих селах мусіли утримувати такого пана, платили йому гроші і обробляли для нього частину землі. А пан на кожде жадане царя мусів виїздити на війну кінно з власною зброєю. Ось так почала ся панщина. З початку селяне могли переходити від одного пана до другого. Землі вільної тоді було багато, а що земля без селян не мала жадної вартости, то через те дворяне-дідичі мусіли переваблювати до себе селян з чужих сіл, обіцяючи їм усякі полегкости.

А коли пан дуже кривдив селян, то вони самі втікали туди, де їм було ліпше; найчастійше втікали до богатих панів і на монастирські землі. В тім був ще ратунок для селян, і пани не могли зробити їх повними рабами доти,

доки було вільно переходити від одного пана до другого. Але се панам, особливо біднішим було дуже не до ладу, бо у них було селянам найтяжше. І дворяни стали добиватись, щоб селян зовсім прикувати до землі, щоб вони не могли переходити від одного пана до другого, а завсігди зоставали в однім місци. Потім вони таки добились свого. Далі ми побачимо, як за царя О л е к с и Михайловича всякий перехід був заборонений для панських селян. Їх повернули на панщизняних рабів або кріпаків.

Роздаючи своїм слугам замість платні залюднені землі, чи дбали московські царі, щоб як будь забезпечити селян від утиску панів? Ні, про се вони не думали. Роблячи дворян дідичами, московські князі і потім царі дбали тільки про свою користь. Їм потрібні були слуги, їм треба було, щоб дворяни були їм вірні, а про селян їм було байдуже; вони віддали селян панам на повну власність. В сьому московські царі поступили зовсім так як Татари, коли завоювали московську землю. Татарам була потрібна данина і вони доручили московським князям збирати її; а як збирали її князі, що робили в своїх землях, в те Татари зовсім не входили; аби тільки привозили їм данину і як мож найбільше подарунків. Так було і з дворянами; щоб притягнути їх до себе на службу, московські князі а потім царі роздавали їм села і піддавали їм селян; а як господарили пани, що вони робили в своїх маєтках, в те московські князі не входили. І по-

чали пани брати селян собі в двірню, стали їх бити й мучити, як самі хотіли, а нарешті стали продавати як худобу. І так тяглося в Росії аж до 1861 року, коли було знесене отсе кріпацтво. Більш двіста пятьдесять літ були селяне в панській неволі. Після татарської неволі для них настала ще тяжша панщизняна неволя. А причина сього була в князівській самовладді, що замінила татарське ярмо.

Опріч панських селян були ще державні, або „чорнособні”, як їх тоді звали. Вони платили чинш просто до княжого скарбу. Для збираня податків і для суду над ними князі назначували тих панів. Крім податків сї селяни мали багато повинностей, як ось дорогова (роблене доріг), ямська (даване підвод) і ин. Були ще дворецькі селяни; сї уже належали до самого царя; потім звали їх „удільними”.

Купці і ремісники по містах також були обложені всякими податками і повинностями. От такий то лад запанував у московській державі. На чолі стояв самовладний цар, що не питав ради і не потребував згоди народу. Він мав слуг, бояр і дворян, що творили висшу верству людей; а весь робочий нарід, купці, ремісники й селяни творили низшу верству, що платила податки; до того більша часть селян була в панській неволі. Як же жилося народови при таким устрою?

VIII.

Цар Іван Грізьний.

В р. 1532 по смерті Василя Івановича, того самого, що знищив Псков, московським великим князем був зроблений його син Іван, що мав лише три роки, а правити почала його мати Олена Глинська з своїм любимцем Талепньовим-Оболенським. Уже з дитячих літ Іван відзначався лютістю. Ще дитиною для забавки він кидав котів з високих бальконів і тішився їх муками; маючи тринадцять літ набрав він собі хлопців із значніших родин і з ними верхом їздив по місті, топтав і бив людей, а опікуни та їх підхлібники хвалили його за се й говорили: „Ото буде хоробрий і відважний цар!”

Одного разу Іван збирався на польоване; він мав уже 14 літ, і до нього прийшло як раз 50 Новгородців, скаржити на намістників. Іван розсердився, що його затримують і казав своїм дворянам розігнати їх; але коли дворяни почали бити Новгородців, то й ті не захотіли стояти зложивши руки, і скільки чоловіків лягло на місці. Розлючений Іван казав довідатись, хто намовив Новгородців скаржитись. Дяк (урядник) Василь Захаров присвідчив на князя Кубенського і на Іванового вірника Федора Воронцова. Іван велів зараз відтяти їм голови. Йому було байдуже вбити чоловіка, якого він ще дуже недавно вважав своїм другом. З його наказу задушено його

молодих ровесників, князя Трубецького і Федора Телепньова.

Так ріс Іван до сімнайцяти літ. 16 січня 1547 р. він коронував ся царською короною і прийняв царський титул; московський нарід на протягу двох віків звик називати ханів Золотої Орди царями, а московські князі заступали їх місце і через се й самі почали зватись царями.

На початку 1547 року цар казав зібрати зі всього московського царства дівчат і вибрав з між них собі молоду, дочку Романа Юрієвича Захарїїна. Царська молода звала ся Анастазія.

Шлюб з нею не змінив царя. Він і далі провадив дике, розпустне жите; не робив жадного діла, лише говорив, що він самодержавний цар і може робити, що йому подобається. Діла всі були в руках його свояків Глинських; всюди сиділи їх намістники і нігде не було правди; всюди були насильства й здириства. Сам цар не любив, щоб його турбувати скаргами. Дня 3 червня 1547 р. сімдесят псковських людей приїхало в Москву скажитись на свого намісника, підлизня Глинських. Цар казав роздягнути їх, покласти на землю, поливати горячим вином і палити свічками волосе й борода.

Тим часом у Москві став ся страшний пожар; зайнялась церква Воздвиження на Арбаті; за годину згоріли дві часті, Занеглине і Чортоле. Буря занесла огонь на Кремль; зайнялись деревляні дахи на царських палатах. Пожар

став ще страшнійший, коли огонь дійшов до пороху, якого склад був у пивницях Кремля. Страшний вибух далеко порозкидав підпалки. Огонь обхопив великий посад аж до ріки Яузи. Кажуть, що тоді згоріло тисяча сімсот дорослих людей і безліч дітей. Цар з жінкою і близькими людьми не був у Москві в часі пожеги, а по пожезі перебрався в своє підмосковське село Воробйове; він дуже мало дбав про людей, що потерпіли від пожеги, а насамперед велів відбудувати церкви та палати на своєму царському дворі.

Тим часом велика частина Москвичів опинилась у страшній біді, без хліба і без хати; багато людей не могло відшукати своїх близьких, що пропали без вісти. Нарід попав у розпуку. Пішли поголоски, пущені ворогами Глинських, що пожега учинив не хто, а Глинські. Се дуже легко було вмовити в нарід, бо всі не любили Глинських і були незадоволені їх панованем. Глинські мали багато любимців, а ті дозволяли собі на всяку самоволю. П'ятого дня по пожезі нарід кинувся до церкви Успенія з криком: „Хто підпалив Москву?” Один з Глинських, дядько царя, сховався в церкві. Нарід виважив двері і вірвав за ним до церкви; його витягли з церкви, вбили кіями, волокли мертве тіло по землі і покинули на торзі.

Помордували всіх дорадників і слуг Глинських, а навіть і таких, що зовсім не зналися з Глинськими. Таке діялось два дні. Нарід не гамавав ся. З Глинських згинув лиш один, а нарід шукав інших. Дехто кричав: „Цар схо-

вав у себе в Воробйові княгиню Ганну Глинську й її сина Михайла”!

Нарід кинув ся до Воробйового. Починалось щось таке, чого ще не бувало в Москві. Здавало ся, що нарід, якому не стало терпцю, вже не знав рабського страху перед царем. До сього часу Іван надто був певний своєї всеможности і поводив ся гордо та самовільно: тепер на нього напав великий страх і він зовсім стратив голову. Тут станув перед ним чоловік у священницькім убраню, на імя Сильвестер. Про його давнійше жите ми не знаємо нічого; кажуть, що він зайшов був із Великого Новгорода. В його словах була якась погроза й сила. Він виложив цареві сумний стан московської землі і зазначив, що причина сеї біди була розпуста царя.

Цар почав каятись, плакав і обіцяв від тепер завсїгди слухати свого учителя. Юрбу розігнали вистрілами: кількох убили, а решта розбіглась.

Від тепер Іван Василевич опинив ся під опікою священника Сильвестра і взяв собі за повірника Олексу Адашева. Адашев випадково був між тими хлопцями, яких Іван мав при собі для забави. То був чоловік з великим розумом, добрий, справедливий і чесний. Під впливом Сильвестра Іван з цілої душі полюбив Адашева. Сильвестер і Адашев зібрали громадку розумних і чесних людей із значних і незначних родин і роздали їм головні уряди. І ось державою почали правити Сильвестер і Адашев. Без них Іван не тільки нічого не робив,

а навіть не смів думати. Сильвестер держав його в такім страсі, що Іван і кроку не зробив, не порадившись з ним.

Сильвестер і Адашев покликали собі на поміч увесь нарід. Іменем царя вони скликали „Земський Собор”, або „земську раду” з виборних людей цілої Московщини. Одної неділі по церковній службі цар з духовенством вийшов на майдан, кланяв ся народови, кавав ся того, що доси царював погано, і кавав: „Люди божі, благаю вас ради віри в Бога і любови до нас! Я знаю, що не можна вже направити тих кривд і руїн, які ви знесли в часи моєї молодости і пустованя та через мою непорадність. Але благаю вас, даруйте один одному всі врази й ворожнечі”. Потім виборні почали радити, як запровадити справедливий суд і поліпшити уряди. Вони уложили **Судебник і Уставні Грамоти**. Щоб охоронити нарід від царських намісників, новий Судебник давав народови право вибирати своїх земських старостів, що мали сидіти при судах намісників і наглядати за ними; для важних карних справ цілий повіт вибирав судиїв, вони звались „губними старостами”. Нарешті закон давав право народови зовсім увільняти ся від царських намісників та волостних зверхників, а замість них вибирати для урядованя своїх улюблених старостів, лише з уплатою за се податку до царського скарбу.

З усіх тих нових законів, уложених „земським собором”, видно бажане вернутись до давніших вічевих порядків. Недармо Силь-

вестер, що був головою всіх тих починів, був Новгородець.

В сей щасливий час, коли Московщина, трохи вільнійше віддихала від дикої самовлади, завойованої і прилучено до Московщини татарське казанське царство. Сам Іван мусів іти на війну, хоч йому сього дуже не хотілось, як він сам потім признав ся. „Ви мене як невільника посадили в корабель і повезли в невірну землю”, — скаржив ся він потім. В душі царя ворушилось невдоволене проти його приставників. Хутко потім він заслаб на горячку; прийшовши до памяти, казав написати заповіт, яким свого сина, дитину Дмитра, робив наслідником престола.

Коли в царській столовій палаті зібрали бояр для присяги, то багато з них не захотіло присягати. „Ми раді коритись тобі й твоєму синові, — говорили вони, — але не хочемо служити Захарієвим, що будуть панувати в державі іменем дитини”. Бояри завзято сперечались між собою. До тих, що не хотіли присягати, належав стрийний брат царя, Володимир Андрієвич.

Іван не вмер, як думали; він видужав і вдавав, що нічого не тямить і ні на кого не сердить ся; але в його серці кипіла люта злість. Іван уже ненавидів Сильвестра і Адашева, а їх вороги вже туркали та шептали йому: „Коли хочеш дійсно бути самодержавним царем, — говорив йому давнійший коломенський єпископ Вассіян, — не тримай коло себе нікого мудрійшого від тебе самого; ти ліпший від

усіх. Як будеш так робити, то будеш сильний у своїм царстві і все буде в твоїх руках; а як будеш тримати коло себе мудрійших, то нехотя будеш слухати їх”.

Сі слова глибоко запали в саме серце Іванови. Він поцілував у руку Вассіяна і сказав: „Як би жив мій рідний батько, то й він не нарадив би мені нічого ліпшого!”

Найбільші вороги Сильвестра й Адашева були Захарїїни, брати цариці. Вони говорили Іванови: „Цар повинен бути самодержавець, усім розказувати, і нікого не слухати”. Нарешті вони вмовили в Івана, що Сильвестер чародій, оплутав його лихою силою та тримає в неволі. Тоді Сильвестер й Адашев самі побачили, що їм довше годі зіставатись коло царя. Сильвестер пішов десь у пустиню в монастир, а Адашев поїхав у військо в Лівонію. Але Іван не дав їм спокою: Сильвестра казав ухопити і відставити в монастир у Соловках на тяжку покуту, а Адашева казав посадити до в'язниці, де він умер по двох місяцях.

Від тепер Іван знов вирвав ся на волю. В нїм запалала люта злість проти людей, що хотїли трохи припинити його самоволю; він почав мститись на тих розумних і добрих боярах, що тримали його, як він говорив, у неволі. Він знов окружив себе любимцями, що підхлїбляли його диким пристрастям, наговорювали про самодержавне достоїнство і цькували проти чесних бояр. Головні його любимці були Олекса Басмачов, Опанас Вяземський, Малюта Скуратов і чудовський архимандрит Лев-

кий. Через їх намову цар почав лютувати проти другів і прихильників Адашева й Сильвестра.

Тоді були страчені брат Адашева Данило з дванадцятьлітнім сином, тесть його Туров, три брати жінки Адашева Сатини і ще один свояк Іван Шишків з жінкою і дітьми. Один боярин Михайло Ренін, чоловік поважний, не дав цареві настромити на себе блазенську шапку тоді, як Іван п'яний бавив ся з своїми любимцями. Цар казав зарізати його. Князь Дмитро Курлятов, один з прихильників Адашева, був засланий з жінкою і дітьми в Каргопольський Челмський монастир, та по якимсь часі цар згадав про нього і велів замордувати його з усею родиною.

Другий боярин Юрій Кашин, що також попав в царську неласку, без висланя був страчений разом з братом. Тодіж Іван почав переслідувати родину Шереметєвих: одного, Микиту, стратили, а другого, Івана засадили до тюрми. Всі вони були приятелі Сильвестра й Адашева.

Та всього того було ще мало. Цар загадав запровадити „Опріччину”, себ то оточити себе людьми „опрічниками” (окремими), що повинні були помагати йому викорінювати всіх його недругів, усіх, кого він підозрівав за непокірність. Тому він перебрав ся в Олександрівську Свободу геть за Москвою, і засів у палацу, обведеним ровами та валами. Ніхто не смів ні виїхати звідти, ні вїхати туди без відома царя; для сього три верстви від Слобо-

ди стояла військова сторожа. Цар жив тут зі своїми любимцями, між якими на першій місци були Басманов, Малюта, Скуратов, і Опанас Вяземський. Любимці назбирали до Опріччини з 6000 дворян, яким надавано маєтки заграбовані від давніших панів. Опрічники склали цареви окрему присягу, якою зобов'язались не тільки доносити про все, що почують поганого про царя, але й не мати жадних зносин з іншими людьми, ні з ким не їсти й не пити. А навіть їх обов'язком було, як оповідають літописці, насилувати, мордувати земських людей, грабувати їх дома, щоб усюди викликати страх та тривогу перед царем. Тодішні письменники пишуть, що опрічники мали окремі відзнаки: собачу голову і мітлу, щоб показати, що вони кусають як собаки і вимітають усіх ворогів царевих. Кождий донос опрічника на земського чоловіка мав віру; щоб догодити цареви, опрічник мусів відзначатись лютістю і безсердечністю. Бувало так, що опрічник їде містом і заверне в склеп до купця; там його боять ся, як чуми; от він ніби купує щось, а тим часом підкине щобудь, а потім прийде з приставом і до тла зруйнує купця.

Або й так: опрічник балакає з ким на вулиці, потім раптом схопить його і почне кричати, ніби той сказав йому образливе слово; опрічникови вірять, а образити царського опрічника було смертельною провиною. Таким способом заводилась і вкорінялась у Московщині покірність цареви і страх перед його

властю.

Чужоземці, що пробували тоді в Москві, пишуть: „Як би сам сатана захотів придумати щось на згубу людей, то й він нічого не придумав би ліпшого від **Опріччини**”.

По заведеню Опріччини люті кари й муки збільшилися. Хутко був страчений Александер Горбатий-Шуйський з сімнайцятьлітнім сином і інші. Одних силоміць постригали і засаджували в монастирі, інших висилали. Іван задумав знищити всі старі князівські родини, щоб не мати супірників.

В Олександрівській Слободі він запровадив у себе щось ніби монастир; вибрав 300 опрічників, повбирав їх у чорні рясини поверх вишиваних золотом кафтанів, а на голови дав папафії, сам себе назвав ігуменом, Вяземського келаром, Малюту-Скуратова паламарем. Утренья з царського розказу тягнулась від четвертої до семої години. О восьмій усі йшли на службу божу, потім наїдались до несхочу і напивались до одуру, а по обіді цар Іван часто їздив мучити вязнів, яких усе було досить. Їх цілими сотками приводили до царя і багатьох із них замучували на смерть на його очах. То була найлюбійша царева розривка; по таких кривавих забавах він бував незвичайно веселий.

Але цар мав і інші забави. Довідаєть ся, наприклад, що в когось, чи значного чи незначного є гарна жінка, тай каже своїм опрічникам силою привести її до нього. Натішившись нею він віддавав її на знущане опрічникам, а

потім казав відвести до чоловіка. Часами цар знущав ся й над знеславленими чоловіками. Одного разу він одібрав у одного урядника жінку, а потім казав її повісити над порогом його дому; у другого урядника повісили жінку на розказ царський над його обіднім столом.

Але більш усього цареві хотілось знищити всіх непокірних його влади. Він бояв ся і підозрівав кожного, в кім бачив розум і незалежність, кожного, хто не повзав перед ним і його любимцями. Особливо ненавидів боярина Івана Петровича Челядніна, але не мав защо причепити ся до нього. Тоді Іван оскаржив невинного діда, ніби він хоче скинути його з престола і сам стати царем. Цар прикликав боярина до себе, казав вбрати ся в царську одягу, посадив на престолі, сам почав кланятись йому до землі і говорив: „Будь здоров, царю всеї Московщини; ти дістав, чого хотів; я сам зробив тебе царем, але маю право й скинути тебе з престола”. При тих словах він вгородив ніж у серце боярина і казав убити його стареньку жінку. Зараз по тім Іван казав замучити багато значних людей, обжалованих ніби то за змову з Челядніними. Тоді згинули: Куракін-Булгаков, Дмитро Ряполовський, три князі Ростовські, Петро Щенятів, Турунтай-Пронський і багато інших. З наказу царя опрічники хапали жінок засуджених людей, знущались над ними, деяких приводили до царя, нападали на їх маєтки, палили доми, мучили й убивали селян, роздягали до голого дівчат і заставляли їх ловити курий, а самі стріляли

до них. Тоді багато жінок зі встиду відбирали собі жите. Коли цар приїздив зі своїми опрічниками до Москви, то наряд вглядівши їх, зі страху, без памяти тікав, куди бачив; купці в відчинених склепах клали крам і гроші; на вулицях не було живої душі; здавалось, що все вимерло.

Лишив ся ще лиш один чоловік, що не мовчав і не бояв ся говорити цареві правду в очи; то був московський митрополит Филип. Цар не любив неподатливого митрополита і не допускав його до себе. Митрополит міг бачити царя лише в церкві. В марті 1568 р. в неділю Іван приїхав до Успенської церкви на службу божу з купою опрічників. Усі були в чорних рясах і високих чернечих шапках. По службі божій цар підійшов до митрополита і просив благословенства. Филип мовчав і не звертав уваги на царя. Цар звернув ся до нього другий і третій раз. Филип усе мовчав. Нарешті царські бояри сказали: „Святий владико! Цар Іван Василевич жадає у тебе благословенства”. Тоді Филип глянув на царя і сказав: „Кому ти думаєш догодити, перемінивши так вид твого лица? Бій ся Бога, стидай ся своєї багряниці. Від коли сонце сяє на небі, не було чути, щоб царі так бунтували свою державу. Доки в московській землі буде беззаконіє? У всіх народів, у Татар, у поганців є закон і правда, тільки у нас нема. По всім світі є охорона від злого і милосердіє тільки в нашій землі не милують невинних і праведних. Опа-

мятай ся! Пімстить ся на тобі кров, виллята твоїми руками”.

— Филипе, — сказав цар, — ти надуживаеш моєї добродушности. Ти хочеш противитись нашій державі. Я занадто довго щадив тебе; тепер я заставляю вас бунтарів каятись.

— Не можу, — відповів Филип, — слухати тебе більше ніж Бога. Я гість на землі і переселенець. Буду встоювати за правду, хоч би прийшлося прийняти люту смерть.

Цар кипів зі злости і вернувши до дому зібрав духовних, щоб судити митрополита. Царський духовник, протопіп Евстахій, суздальський єпископ Пафнутій і інші духовні, щоб догодити цареві і з царського наказу признали його винуватим. Прикликали Филипа, а він сказав: „Ти думаєш, царю, що я боюсь тебе, або боюсь смерти за справедливе діло? Мені вже більше як шістьдесять літ; я жив чесно і правдиво. Так хочу і мушу свого духа віддати Богови”. Цар казав йому правити службу на Михайла. Митрополит послухав; але коли вже мав розпочати службу, раптом ввійшов Басманов з опрічниками. Вони ввійшли в вівтар, зняли з митрополита мітру, зірвали церковну одежу, одягнули його в подерту чернечу рясу, вивели з церкви, замітаючи за ним сліди мітлами, посадили на гринджоли і повезли до Богоявленського монастиря. Нарід біг за ним слідом і плакав; митрополит на всі боки хрестив і благословив людей. Опрічники кричали, лаяли і били митрополита мітлами. В монастирі цар казав закувати йому ноги

в деревляні колоди, руки в залізни кайдани і морити його голодом. По році Малюта Скуратов із царського наказу власними руками задусив Филипа, а черці сказали, що Филип умер загорівши в ночі в келії.

Так згинув чоловік, що відважно виступав проти безмежної царської самовлади. Але таких духовних було мало. Решта підлещувалась і догоджала цареві та підтримувала його владу.

Замучивши непокірного митрополита, Іван Грізний згадав про Новгород і Псков.

Московські князі здавна ненавиділи Новгорода і Пскова. Новгородські і Псковські землі не були завойовані Татарами і там довго ще затрималась давня вічова свобода. Але скоро московські князі зміцнили свою самовладу над іншими князівствами, то забрали в свої руки й Новгород та Псков. Ми бачили, що батько й дід Івана ходили з військом і руйнували ті землі ніби ворожі. А тепер Іван Грізний захотів ще більше зміцнити там свою владу а разом з тим нагнати страху на всю Московщину.

В грудні 1569 р. він зібрав усіх опричників і багато дворян. Вибрав ся як на війну. Не тільки Новгород і Псков, але і Твер і інші землі були засуджені на люту кару. Перше зазнало її на собі місто Клин. Опричники з царського наказу напали на нього, били і вбивали всіх, хто трафив ся. Перелякані, Богу душі винні мешканці не знали, що се таке, і розбігались куди хто міг. Далі цар пішов на Твер.

По дорозі нищили все і вбивали кожного, хто був їм не до вподоби.

Наблизившись до Твері, цар казав обступити місто з військом із усіх боків. По двох днях опрічники кинулись до міста, бігали по домах, нищили всяку домашню посуду, вирубували двері, вікна, забирали всякі хатні засоби і крам: віск, льон, шкіри і т. и., скидали на купу, спалили, а потім пішли геть. Мешканці почали думати, що на тім і стане, що знищивши їх добро, бодай їх лишать живими. Та раптом опрічники знов впадають до міста і починають бити кого запопали: чоловіків, жінок, дітей; одних пекли на огни, інших шматували кліщами, а вбитих кидали в Волгу. З Твері цар поїхав у Торжок, і там повторилось те саме. А все робилось на те, щоб нагнати народова страху перед царем.

З Торжка Іван подав ся на Вишній Волочок, Валдай, і Яжелбиці. По обох боках дороги опрічники розбігались по селах, убивали людей і нищили їх добро.

Прибувши до Новгороду, цар казав зібрати всіх значнійших мешканців і купців, а також духовенство і багато всякого иншого народу. Зібравши всіх до купи, Іван казав розтягати їх і мучити „невимовними муками”, як говорить літописець, а потім кидати їх з моста в ріку Волхов. Жінкам звязували на заді руки з ногами, привязували до них дітей і так скидали в Волхов; по ріці їздили царські слуги з гаками й сокирами і добивали тах, які випливали. „Пять тижнів тягнулось невпинно люто-

ванє цареве”, пише літописець. А коли нарешті обридла цареві така розривка, то він почав їздити по Новгороді, по монастирях і селах, казав перед своїми очима палити хліб у стиртах, рубати коний, коров і всяку худобу, нищити купецькі товари, руйнувати склепи, ломити двори і дома. Після Іванового побуту, новгородський край уже зовсім збіднів і обезлюднів. Цар хотів відняти у нього силу, „викорінити з нього зраду”, як говорив.

З Новгорода цар поїхав до Пскова з заміром і сьому місту пригадати його колишню свободу. Псковяне скаменіли; вони сповідались, причащались, готовили ся на смерть. Псковський воєвода князь Юрій Токмаков казав порозставляти на вулицях столи з хлібом-сіллю і всім людям наказав кланятись до землі та показувати знаки покірности, коли цар буде вїздити в місто. Іван підїхав до Пскова в ночі і спинив ся в Микольському монастирі на Любатові. Тут він почув, що в Пскові дзвонили у всіх церквах і зрозумів, що Псковяне готують ся на смерть; а коли рано вїхав у місто, то йому було любо бачити покірність народу, що лежав покотом на землі. А найбільше вражінє зробив на нього юродивий Микола. Він подав Іванови шматок сирого мяса. — „Я християнин і не їм мяса в піст”, — сказав Іван. — „Ти гірше робиш — сказав йому Микола, — ти їси людське мясо”. Потім у Івана здох улюблений кінь. Усе те так збентежило забобонного царя, що він нікого не вбив, але все-ж обрабував церкву і богатьох мешканців.

Вернувши до Москви цар задумав жени-ти ся вже третій раз і з зібраних двох тисяч дівчат вибрав собі на жінку Марту Васильову Собакину. Але перед шлюбом царська моло-да заслабла. Цар подумав, що її отроїли і ка-зав посадити на кіл брата другої своєї жінки Марії, а також покарати смертю свого любим-ця Грицька Грязного. Марта скілька день по шлюбі вмерла. На другий рік Іван зібрав ду-ховенство і примусив його позволити йому женитись четвертий раз. На соборі був голо-вою новгородський архієпископ Леонід, боя-гуз, хабарник, низькопоклонний підхлібник. Ніхто не важив ся підняти голос проти царя і собор дозволив цареві на протизаконний шлюб. Цар оженив ся четвертий раз із Ганно-ю Олексовою Колтовською. По році вона йо-му обридла, він постриг її в черниці й замкнув у монастирі. Від тоді цар покликаючи ся на дозвіл церковного собора, сам дозволяв собі шлюби без ліку. В однім старім оповіданю говорить ся, що в падолисті 1575 Іван оженив ся з Марією Довгорукою, а на другий день, пі-дозріваючи, що вона любила когось иншого, казав посадити її у візок, запрягти диких ко-ний і нагнати їх у став, де нещаслива згинула. „Той став, — пише Англієць Горсей, що жив тоді в Москві, — то було правдиве пекло, вра-та адова: багато людей потоплено в тім ста-ві; риби годували ся там до сита людським мясом і були незвичайно смачні та придатні до царського стола”.

Хутко потім цар оженив ся з Ганною Ва-

сильчиковою; вона не довго прожила з ним; кінець її невідомий. Потім цар оженив ся з Василюю Мелентиєвою, що також хутко зникла. Нарешті Іван вибрав собі на жінку Марію Федорову Нагу, з якою мав сина Дмитра.

В падолисті 1581 р. в Олександровській Слободі сталась страшна подія: цар Іван Василевич убив залізною палицею свого старшого сина, також Івана. Царевич докоряв батькови, що він побив його вагітну жінку, так, що вона слідууючої ночі поронила. „Ти вже відібрав у мене дві жінки, хочеш відібрати й третю і вже вбив в ній дитину”. Іван за сі слова зі всеї сили вдарив сина палицею по голові. Царевич упав зімлілий, обливаючи ся кровю. Цар отямив ся, кричав, рвав на собі волосе, кликав помочи, кликав лікарів. Усе було даремне, царевич умер пятого дня. В початку 1584 р. у царя почалась страшна хвороба: в нього почало щось гнити в середині; від нього йшов страшний смрід. Цар був перепуджений; його обгортала розпука; він молив ся, давав на бідних, а потім знов вертав до давної нездержности. Нарешті 17 марта він умер.

От такий то був перший московський цар, перший „помазанник божий”, як він називав себе. Та чи міг він бути инакший? Тільки згадаймо, звідки взялась, як повстала царська самовлада. Скоро лише московські князі почали йти в гору, від тоді вони нічого не щадили, ні перед чим не спинялись, аби змінити свою власть. Та власть зросла на народній бі-

ді, на „татарській руїні”. Протягом двох віків московські князі йшли до своєї мети всякими хитрощами та насильствами, повзали перед ханами, підкуплювали їх любимців, набріхували на інших князів, крали частъ татарської данини, приводили татарське військо, руйнували руські міста й села. Такі поступки мусіли вплинути погано на їх душі, на весь їх нарід.. Вони зробились лютими, хитрими. До того їх псувала сама самовладність. Власть завжди псує людей. Чоловік, що має власть над иншими людьми, робить ся надутий, жорстокий, перестає дивити ся на людей, як на своїх ближніх. Батько й дід Івана Грізного були холодні й жорстокі, вони з молоком матери всисали оту жорстокість, оту навичку дивитись на себе, як на богів земних, а на інших людей, як на хробаків, що повзають під їх ногами. І з такого велико княжого роду, зіпсованого власттю та жорстокостю, вийшов на світ кровожадний цар Іван Грізний.

На нім була печать усього попередного життя московських князів, цілого їх вивисшення, опертого на народнім нещастю.

ІХ.

Московський заколот (Смутное время).

Іван Грізний лишив двох синів, Федора від першої жінки Анастасії Захариївної і Дмитра від остатньої, семої жінки Марії Нагої. Царем окликано Федора. Федір з маленька був

слабоумний. Його водили до церкви і забавляли блазнями та комедіянтами. Він дуже любив дзвонити на дзвіниці. Один чужоземець, що бачив Федора в царськiм одязі, оповідає, що цар усміхнув ся як дитина і бавив ся золотою кулею на берлі, не слухаючи і не розуміючи, що говорили послы. Царевич Дмитро лишив ся дитиною на третім році. Ні оден ані другий не міг правити царством: один через слабкість розуму, а другий через малолітність. Правити почав Борис Годунов, швагер царя Федора.

Борис Годунов, Татарин з роду, мав за жінку дочку Малюти Скуратова. Він був розумний і хитрий і по смерті Івана Грізного взяв у свої руки царську власть. Доки жив слабоумний Федір, доти й Борис Годунов тримав ся міцно; але по смерті бездітного Федора на престолі повинен був сісти його брат, малолітний царевич Дмитро; тоді власть перейшла-б до матери Дмитра, Марії Нагої та її свояків. Борис Годунов відправив Марію Нагу з Дмитром до міста Углича, де хутко царевича знайшли з перерізаним горлом. Бояри, яких післав Годунов розслідити сю справу, донесли, що царевич сам зарізав ся, і справа лишила ся нев'ясненою; але в народі пішла чутка, що царевича зарізали люди, підіслані Годуновим.

По тім власть Годунова ще збільшилась. Щоб позискати для себе духовенство, він зробив московського митрополита Йова патріархом. Доси в Росії не було патріархів.

Щоб прихилити до себе дворян, Годунов видав закон „про селянський вихід”. Сей закон забороняв свобідний перехід селян від одного пана до другого. Ми вже згадували, що пани особливо дрібніші, добивались повного прикріплення селян до землі; тимчасом по старому звичаю селяне могли ще раз на рік на весні, на св. Юрія, переходити до інших панів. Тепер Годунов заборонив сей перехід, щоб прихилити до себе панів.

По смерті Федора в 1598 році вдячний Годунову патріярх Йов почав старатись, щоб його зробили царем. Борис Годунов удавав, що відмовляєть ся і пішов з сестрою в монастир. Тоді Йов скликав „земський собор”. Помічники Бориса поїхали по ріжних містах наглядати, щоб до Москви приїздили тільки прихильники Бориса. І ось у мясниці позїздились до Москви виборні люди; але як виявилось, були то по більшій часті духовні й дворяне*).

За намовою патріярха вони відразу зробили царем Бориса Годунова.

Тоді патріярх загадав усім зібраним іти в Новодівочий монастир просити Бориса Федоровича на царство. Пристави і помічники Борисові зігнали багато московського народу і казали всім плакати та благати Годунова, щоб згодив ся взяти црську корону. Зі страху та

*) На тім „соборі” було 119 дворян, коло сотки настоятелїв монастирів і тільки 38 посадських людей (вольних господарів) та селян.

рабської податливости Москвичі, яким не збиралося на плач, мазали очи слиною, а тих, що не дуже охочо голосили і кланялись, пристави заохочували стусанами в спину. „Сі остатні, — каже літописець, — хоч і не хотіли, то з нехочу вили по вовчому”. Борис довго по фарисейськи упирався і відмовлявся, казав, що йому й до голови ніколи не приходило таке велике діло; але нарешті згодився і був оголошений царем (1598 р).

Три роки по тім стала розходитись у народі поголоска, що царевич Дмитро живий і що в Угличі був зарізаний не син Івана Грізного, а инше надміняне хлопя. Разом із тим у Польщі об'явився невідомий чоловік, що називав себе сином Івана Грізного, Дмитром, вивільненим від рук убійників. Польський воевода Юрій Мнішек прийняв його в своїм домі і обіцяв допомогти йому вернути на батьківський престол. Той невідомий чоловік почав розсилати по всіх містах листи (грамоти), де називав себе законним наступником престолою і кликав московських людей у своє військо. Борис Годунов прочуваючи лихо, зробився похмурим і підозрливим. Його шпioni всюди підслухували, чи не говорить хто про царевича Дмитра. Почались доноси, тортури та смертні кари. З царського наказу патріярх Йов розіслав по церквах листи з заявою, що об'явлений у Польщі чоловік — самозванець, мандрівний монах, Грицько Отрепєв, на якого тут-же й кинено церковне прокляте.

Але все було дарма. Тортури й смертні

кари тільки збільшували віру в Дмитра. Нарешті в р. 1604 сей Дмитро ввійшов з своїм військом в московське царство. Його військо складалось із трох тисяч Поляків і двох тисяч дніпрових козаків. Хутко до нього збіглись люди з ріжних міст і три тисячі донських козаків. Всього назбиралось коло 15 тисяч. Полудневі міста одно за другим піддавались і признавали Дмитра законним царем. Вислане Годуновим велике військо воювало нерадо і терпіло невдачі. Раптом 16 цвітня 1605 Борис Годунов вмер нагло. В Москві царем зробили його шіснайцятилітнього сина Федора, а до московського війська вислано воєводу Басманова, аби привів людей до присяги і провадив далше війну. Але Басманів захитав ся. В війську підняв ся галас і незгода. Богато вояків просто говорили, що не хотять служити Борисовому роду. Одні з перших, що відважно підняли голос проти Бориса, були рязанські дворяне, брати Ляпунові. Тоді Басманов зі своїм військом перейшов на сторону Дмитра. Справа Годунових пропала; їм лишалось або зректись престола, або втікати з Москви. Московський нарід почав бунтувати ся. Приїхали послы Дмитрові Пушкін і Плещеев із грамотою до народу. Нарід кинув ся до двірця: царицю вдову, молодого Федора і його сестру Оксану стягнули з престола і на водовозних клячах перевезли в давнійший Борисів дім. За кілька день від Дмитра приїхали нові послы, князі Василь Голіцин і Рубець-Мосальський; з їх наказу дворяне Михайло Мол-

чанов і Шафередінов з трома стрільцями вломили ся в дім Годунових і вбили Федора та його матір.

Тоді прибув до Москви Дмитро. Його зустрічали урочисто, дзвонили в дзвони; ніхто не сумнівав ся, що се дійсно був син Івана Грізного, особливо коли повернена з заслання колишня цариця ікониня Марта признала його за Дмитра, свого сина. Дня 30 липня в Успенській церкві Дмитро коронував ся і вступив на московський престол.

Його царюване починало подавати надії на ліпші часи. Новий цар не був подібний до давніших. Він був дуже діяльний; що день бував у боярській раді і сам роздивляв усі справи. Бувало й так, що радники не могли розв'язати якоїсь справи, тоді цар з легким усміхом говорив: „Що ви знайшли тут трудного” і в кілька хвиль розв'язував усі труднощі.

Він заборонив записувати ся у кабалу*) зі всім потомством, як то робилось давніше, а можна було продавати себе на час життя свого пана; по смерті пана такий запроданець був вільний. Крім того заведено, що пани, які не годували своїх селян в часі голоду, не могли держати їх на своїй землі; затвердже-

*) На Русі з давна був звичай, що незаможний чоловік міг записати себе добровільно в неволю до пана, щоб мати від нього заемогу; так само йшов у неволю довжник, що не мав відки заплатити затягнутого довгу. Така добровільна неволя називала ся татарським словом „кабала”.

но також постанову, що селян, які втікли від своїх панів, можна було розшукувати лише протягом п'ятих літ; по 5 роках невідшуканий селянин робився вільним. Взагалі було видно бажанє дати народови більше полегкості. Було заведено, що суд має бути всюди безплатний. Цар заявив, що сам приймає скарги від людей усіх станів, і назначив для сего два дні на тиждень, коли всякий міг прийти до нього і говорити з ним особисто. Всім було дозволено займатись усякими промислами; знесено перешкоди для виїзду московських людей за границю і для приїзду чужоземців у московське царство. „Я ніколи не хочу утискати, — говорив Дмитро, — мої землі повинні бути для всіх і для всього вільні”. Попередні царі мали звичай по смачнім обіді лягати спати, а Дмитро пообідавши сам пішки йшов до міста, заходив у різні майстерні, розмовляв з майстрами, оглядав їх роботу, привітно балакав з кожним, кого здибав.

Він любив говорити про те, як би дати освіту народови, а своїм вельможам радив посилати дітей за границю вчитись. Сам він любив читати і збирався заложити в Москві університет. В скарбі московських царів лежали величезні богацтва, нагарбані ріжними способами. Цар Іван Грізний забирав маетки всіх страчених ним бояр, а також гарбав на свою користь монастирські скарби. Крім того царі захопили в свої руки торговлю деякими товарами і не позваляли більше нікому торгувати ними. Дмитро був незвичайно добрий і

щедрий: за першого півроку роздав около півосьма мільона рублів, сплатив довги Івана Грізного і багатьом вернув добра забрані тим лютим царем.

Взагалі було видно, що се чоловік новий, вихований не по царськи, не привиклий змалку до жерстокости, не зіпсований властю та невільництвом. Він не любив черців, докоряв їм за дармоїдство, казав зробити інвентар монастирських маєтків і грозив, що лишить їм лише те, що конче треба на жите, а решту відбере на скарб. Він добре знав святе письмо, але не любив московського „благочестія” на показ. Він говорив і духовенству і світським людям: „У вас у церкві лиш обряди, а зміст їх темний; уся ваша набожність в тім, що держите пости, цілуєте образи, а не маєте найменшого поняття про суть віри; ваші попи і архієпископи — люди темні і не можуть навчити народу; ви лицемірно чванитеся своєю набожністю, а живете не по християнськи; ви розпустні, злі мало любите ближнього”. Він доказував що не слід і не розумно гордувати людьми иншої віри. „Щож таке латинська або й лютерська віра? — говорив він. — Така сама християнська як і грецька: і вони вірять в Христа!”. А як йому говорили про сім вселенських соборів, то він відповів: „Колі було сім соборів, то чому не може бути восьмого, десятого й більше? Нехай кождий вірить, як йому каже сумліне. Я хочу, щоб у моім царстві всі служили Богу по своєму обряду”.

Все се не подобалось старим московським боярам, не подобалось духовенству, не подобалось і панам, яким новий цар не давав дусити селян.

Хутко набралось багато ворогів Дмитрових. Найнебезпечнішим із них був князь Василь Шуйський, що виводив свій рід від найдавніших князів і сам хотів стати царем. Ще перед Дмитровою коронацією Шуйський почав міркувати, як би його скинути, скликав до себе в дім знайомих купців і навчав їх розпускати в народі поголоску, що новий цар не син Івана Грізного, а Грицько Отрепєв. Зраду хутко відкрито і Шуйських посаджено під сторожу. Дмитро не хотів мішати ся в сю справу і казав судити Шуйських виборними зі всіх станів. Виборні засудили Василя Шуйського на смерть, а його братів на засланє. Дмитро однак замінив Василєви смерть на засланє до Вятки.

Новий цар часто говорив, що не хоче переслідувати своїх ворогів і обіцяв Богови не проливати крови підданих. По трох місяцях він вернув із заслання Шуйських і знов приблизив їх до себе, взявши з них клятьбу на вірність. Василь удавав із себе вірного та щирого, а тайно наважив ся обережнїйше працювати для своєї мети. Одною поголоскою, що цар, — не правдивий Дмитро, а ошуканець, годї було підбурити нарід. Нарід усе мав готову відповідь: а чому рідна мати і всі бояри прийняли його? Треба було осуджувати поступки Дмитрові, його вільні розмови

про московську побожність, його намір жени-ти ся з дочкою польського воєводи Юрія Мні-шка, Мариною, яку він полюбив ще в Польщі. До Шуйського пристали князь Василь Голі-цин, князь Куракин, Татіщев і деякі високі духовні. Сам Шуйський пускав у свій дім тіль-ко близьких і певних людей і то не багато. Знаючи, що простий нарід любить Дмитра, він відложив виконанє свого наміру на той час, як із Польщі приїде царева молода з польською компанією. Шуйський знав, що як на-їдуть Поляки, то не стерплять, щоб не знева-жати Москалів, а тоді лекше буде підняти на-рід.

Нарешті приїхала молода зі своїм батьком і з масою Поляків. Поляків розквартирували по місті. Богато з них вели себе з горда і зневажа-ли Москалів. По царським шлюбi почались ба-лі. Поляки п'яні серед вулиць кидались на жі-нок, вломлювали ся в доми; інші гордо побрень-кували шаблями, кричали: „Ми дали царя Мо-скві”. Такі вискоки Поляків дровичили Москви-чів і викликали сварки і бійки.

Все се було на руку змовникам. Вони зі-брались у) домі Шуйського і постановили пя-того дня по весілю в ночі з п'ятниці на суботу вдарити в гвалт у дзвони, вибігли на вулицю і кричати, що Поляки хотять убити царя та царських радників, а Москву взяти в свої ру-ки. Нарід почує і кинеть ся на Поляків, а во-ни тим часом, ніби то ратуючи царя кинуть ся в Кремль і там доконають його.

Люди близькі до царя прочували біду і подали цареви писаний донос, де говорили про зраду і остерігали, що треба як найскорше запобігти їй. Але цар не хотів навіть читати і сказав. „Усе те дурниця!” Він не хотів вірити жадним острогам. У п'ятницю вечір у палацу був остатній бал. Цар був дуже веселий і пізно пішов спати. Зрадники не спали. Шуйський казав в ночі відімкнути тюрми і випустити арештантів. Їм роздали сокири і мечі. Скоро світ задзвонили на гвалт. Нарід почав збігати ся з ріжних сторін у Китай-город. Головні проводирі, Шуйський, Татищев, Голіцин були на конях; за ними стануло на Красній площі зо двіста змовників. „Що за тривога?” питав нарід. Змовники кричали: „Литва збираєть ся вбити царя і бояр! Ідїть бийте Литву, а їх добро беріть собі”. Нарід кинув ся в ріжні боки на Поляків, а Шуйський увільнившись від народної товпи, поїхав у Кремль.

Дзвін збудив Дмитра. Він хутко схопив ся, вибіг із спальні і стрів ся зі своїм вірним Басмановим. „Іди довідай ся, що се таке?” сказав цар. Басманов відчинив вікно і побачив розлютовану купу. „Чого вам треба? що за тривога?” запитав він.

Юрба закричала: „Видай нам свого злодія царя!” Басманов кинув ся до Дмитра і закричав: „Ось царю! Сам винен! Не вірив своїм вірним слугам. Бояри і нарід ідуть против тебе!”

Юрба наблизилась до ганку. „Ратуй ся царю!” сказав Басманов, — я вмру за тебе!”

Але Дмитро без страху вийшов наперед у сіни, вихопив у одного стражника галябарду і крикнув до юрби: „Я вам не Борис”.

З купи хтось стрілив. Куля не зачепила Дмитра. Басманов виступив наперед і заслонив собою царя.

На нього кинув ся Татіщев і пхнув його ножем просто в серце. Басматов покотив ся зі сходів. Дмитро відхилив двері і почав махати галябардою на обидва боки і де-кого зачепив. Але змовники почали стріляти. Цар зі своїми стражниками замкнув ся в передпокою. Змовники почали ломати другі двері. Сіни з другого боку були також повні змовників. Цар глянув у відчинене вікно з кутньої кімнати і побачив стрільців на варті. Йому прийшла гадка вискочити з вікна і віддатись під охорону народу. „Як би йому вдалось, — каже один чужоземець, — щасливо вискочити і втекти, то він уратовав ся-б від лиха; нарід був би вирізав змовників”.

Дмитро почав спускатись з вікна, але зірвав ся і впав на землю. Вікно було дуже високо. Цар розбив собі груди, звихнув ногу, вдарив головою і стратив притомність.

До нього підбігли стрільці, обілляли водою і хотіли боронити. Тоді почувлись окрики: „Найшли, найшли еретика!” Змовники, знайшовши слід своєї жертви, кинулись туди з стрільбами, списами й сокирами. Стрільці заслонили царя, стали в ряд і вистрілили. Скількох дворян убито. Тоді хтось закричав: „Коли так, хотім у стрілецьку слободу, та ви

ріжемо їх жінок та дітей, коли вони не хочуть видати злодія, ошуканця”.

Стрільці злякались, поговоривши між собою, розступились і лишили Дмитра самого. Змовники підняли його і понесли до двірця. Там вони всякими способами знущались над ним; нарешті оден стрілив до нього з короткої рушниці і забив його від разу.

Тоді змовники кинулись до трупа, топтали його ногами, кололи ножами, били кіями, привязали за ноги на ушовку і витягли на Красну площу. Потім покликали царицю Марту і спитали її:

„Кажі, царице Марто, чи се твій син?”

Одні кажуть, що Марта відповіла: „Не ним; нарешті один стрілив до нього з коротко не питати, доки він був живий, а тепер як ви його вбили, то він уже не мій!”

Так умер той невідомий чоловік, поцарювавши усього одинайцять місяців.

X.

Самозванці й руїна Московщини.

Вбивши царя Дмитра, бояри зробили царем головного змовника Василя Шуйського. Одурений московський нарід, вирізавши та обрабувавши Поляків, збіг ся на Красну площу і жадав виясненя. „Хто вбив царя? Хто вибрав нового?” кричали вони. Помічники Шуйського вийшли на площу і обіцяли дати народови явні докази, що вбитий цар був злодій, ошуканець, еретик і хотів знищити православну

віру. Тоді видумали байку, що цар Дмитро з Поляками хотів зібрати за містом бояр і дворян, ніби то для військової забави і вирізати їх, а потім повернути московське царство в католицьку віру. В Угличі на сей випадок віднайдено моші царевича Дмитра і перевезено в Москву; коло тих мошів цілі дві неділі діялись ніби то чуда та виздоровлення і по всій Москві дзвонили в дзвони, щоб люди знали, що новообявлений угодник творить чуда. Випало раз, що один слабий, скоро його внесли до церкви, вмер; причиною сього зараз зробили брак віри у слабого. Чужоземці питали калік, сліпих, і кривих, що сиділи коло церкви, чому царевич не виздоровив їх? „Через наше маловіре”, відповідали бідаки. „Бог через свого ангела завчасу сповіщає наших попів і владик, хто гідний виздоровлення”. Два дні по знайденю мошів, новий цар Василь Шуйський розіслав по всіх містах грамоти, де говорилось, що цариця Марта перед ним, Василем Шуйським, і перед усім народом признала ся, що вона була признала своїм сином лютого єретика і чорнокнижника Грицька Отрепева.

Так старав ся цар Василь переконати нарід про свою праведність і зміцнити себе на престолі. Та заколот у московським царстві не скінчив ся, навпаки, ще збільшив ся.

Заколот походив від народного незадоволення. Всі тяглі, або чорні люди в московській державі були дуже пригноблені; селяни вже майже всі були повними рабами, пани нищили

їх; багато селян утікало від ярма; села пустіли, хліборобство було занедбане, весь край збіднів. Той край, де нарід у неволі та в ярмі, не може бути богатим. Щоб наповнити скарб, царі накладали податки на промисл і торгівлю, запровадили державну продаж горівки, почали збогачуватись народним піянством; царські шинки зробились головним джерелом царського доходу. Воеводи і урядники збираючи податки, грабували нарід не лише для царського скарбу, але й для себе. Судії давали попуск сильним, а простих людей брали на тортури і віддавали в неволю богатшим. Нарід не мав жадних прав і жадної оборони ні в законах, ні в своїх виборних, ні в своїм війську. Все було в царських руках, а цар урядував через бояр і дворян. Нарід давно вже забув про давні вічеві порядки і навіть не думав, що може бути якесь інше правління крім царського. Але народови було тяжко і він кидав ся на всі боки, шукаючи якого будь ратунку, а той ратунок по його думці міг бути лише в царю. З'явив ся Дмитро Самозванець і нарід кинув ся до нього, вірячи, що се дійсний помазанник божий і принесе йому щастє. По 11-ох місяцях Дмитра вбив Василь Шуйський і також був помазаний на царство. А народови, як і перше, було тяжко і він кинув ся шукати ратунку в яким небудь іншим царю.

Вбитий Дмитро мав своїх прихильників, що ненавиділи Шуйського. З них два, князь Шаховський і дворянин Молчанов виїхали з Москви і почали пускати чутку, що Дмитро

втік від убійників і тепер в Польщі у своєї тещі. „Вступіть ся, братці, за свого законного царя”, говорили вони. Міста почали приставати до них і стали озброюватись против Шуйського; розсилано листи на всі сторони, дали знати на Дон і звідти поспішили козаки. Цар Шуйський післав проти них військо, але його розбили. В Москві почали появляти ся листи, де говорилось, що Дмитро живий і хутко приїде в свою столицю. Його ніхто не бачив, ходила тільки чутка, що він є в Польщі, але досить було одної чутки, щоб повстанє як пожар обхопило московське царство, бо всюди було невдоволенє. Тула, Кашира, Калуга, Можайск, Орел, Вязьма окликали царем Дмитра; дворяни Ляпунови, Захар і Прокіп збунтували всю рязанську землю, піднялись також тверські міста і Володимир, бунтувались Новгород і Псков. Найшов ся ватажок, якийсь Болотников, і говорив, що бачив Дмитра в Польщі і що той назначив його своїм воеводою. До Болотникова зі всіх сторін збігали ся ватаги. Його військо рушило на Москву і спинилось у селі Коломенським, 7 верстов від столиці. Але сю ватагу прогнано і вона пішла до Калуги. Тоді зявив ся новий козацький самозванець, Петро, що видавав себе за сина Федора. Дмитро все ще не приходив і нарід ухопив ся за нового царевича Петра. Інші прихильники, Дмитрові почали сумніватись, думаючи, що їх ошукали, і знов переходили до Шуйського; до таких належали і брати Ляпунові. Царське військо почало брати верх, Болотникова роз-

бито, а самозванця Петра захоплено в неволю й повішено.

Нарешті довго очікуваний Дмитро з'явився. То був якийсь невідомий чоловік; одні називають його Богдановим, а другі Верьовкіним. Він появився в Стародубі. Зі Стародуба розіслано округні листи в сусідні міста, щоб московські люди йшли до свого царя. Послано гонців до Москви. До самозванця знов почали сходитись із різних сторін люди. Коло нього зібралось велике військо. Воно складалось головно з так званих „зłodійських козаків” і Поляків. „Зłodійськими козаками” звались тоді всякі втікачі, що ховались від неоплатних данин, від утиску панів і воєвод; се понайбільше були панські або державні селяни і посадські міщани, і збирались коло рік Волги й Дону, в степах між границею московського царства й землями кримських Татар. Вони раз у раз воювали з кримськими Татарами — і були корисні для московського царства; московські царі часто посиляли їм гроші та військові запаси.

Але козаки звикли до вільного життя, ненавиділи Москву і тепер раділи, що починається заколот. З другого боку Поляки шукали нагоди пімститись на Шуйським і московським народі за те, що багато Поляків вирізано та обробовано тоді, як убито Дмитра; а згнуло їх тоді більше, як 400. Опріч того у Поляків було своє бурлацтво, також охоче до здобичі, так звані козаки Лісовики. Все се збіглось тепер до самозванця і розсипалось по

всій московській землі.

Московські бояри побачили, що за Шуйським їм не втриматись. Проти них насувалась уся голота, вся обідрана Русь, і виславляла свого царя. Але признати сього царя для бояр було неможливо; в своїх грамотах самозванець казав, що він „іде перевернути в Московщині все до гори дном; щоб багаті збідніли, а бідні забогатіли, щоб бояри стали хлопами, а мужики щоб правили землею”. Тоді деякі бояри почали змовлятись з польським королем Жигмундом; вони обіцяли йому зробити московським царем його сина Владислава, коли він оборонить їх від самозванця. Польський король ухопився за се і післав в Московщину своє військо. Тоді більша частина Поляків, що були в війську самозванця, покинула його і прилучилась до королівського війська. Військо Шуйського було розбите коло Царевого-Займища і Поляки наблизились до Москви. З другого боку військо самозванця також стояло під Москвою і самозванець умовляв ся з польським королем, щоб сей не перешкаджав покорити йому Москву.

Тоді московські бояри, що запросили польського короля, скинули Шуйського з престолу і силоміць постригли його в монахи, і впустили в Москву польське військо. Самозванець мусів утікати; хутко його вбили в степах Татари.

Взявши Москву польський король почав думати, як би йому самому зробитись московським царем і злучити московське царство з

Польщею. Але тоді почав у всім московським народі рух проти чужинців. По убієстві царя Дмитра, коли на протягу шістьох літ зявлялись усякі самозванці, московський нарід терпів страшну шарпанину. Всюди бушували люті козацькі та польські ватаги; податки і інші військові побори збирано з народу й для царя Шуйського і для самозванця і для польського війська; часто з одного міста, з одної волости збирали потрійні податки. Нарешті нарід був незадоволений, що бояри самовільно зробили царем польського королевича і що Поляки заволоділи Москвою. Народови не стало терпцю. Деякі міста, що менше потерпіли від заколоту, Вологда, Перм, Нижній Новгород, Казань, Ярослав і Великий Новгород почали радитись між собою, розсилати листи й грамоти і вмовлялись, щоб визволити Московщину від самозванців та Поляків. „Хто хоче вмерти християнином, — писалось у тих грамотах, — нехай починає велике діло, щоб усім нам бути враз. Дайте собі святе слово, а коли між нами є кривдованє, то Бога ради забудьте про се на разі, щоб усім нам стати за одно”.

На чолі сього народного руху стану Нижній Новгород. Коли в жовтні 1611 року дістали там грамоту з Троїцького монастиря, весь нарід зібрав ся коло церкви святого Спаса. З церкви вийшов посадський староста Кузьма Захарович Мінїн, на прозвище Сухорукій, і сказав **грімким голосом:**

„Православні люди! Не пошкодуймо жи-

тя нашого і не лише життя; продаймо все своє добро, заставмо жінок і дітей! Діло велике! Я знаю: як тільки ми підіймемось, багато міст пристане до нас і ми визволимось від чужоземців". Воєводою вибрано князя Дмитра Михайловича Пожарського, що ще вперед разом із Лялуновими воював проти Поляків і тепер ледви ще вигоїв ся з ран. Почали збирати ополчене.

Всюди збирали гроші, скликали військо і все се відсилали до Нижнього Новгорода. Військо прийшло з Рязані, з Свіяжська, з Чебоксар, з Казані і інших низових міст. Ярославці ждали Новгородців. Військо рушило з Нижнього Новгорода до Москви; по дорозі до нього прилучились і Балахнинці, і Юрієвці, і Костромаєне, й Сусдальці.

В серпні 1612 р. військо стануло під Москвою, де замкнулись Поляки. В вересні Поляки мусіли піддатись через голод. Москва була визволена. Польський король побачив, що його справа програна, і вернув ся зі своїм військом назад до Польщі.

Так скінчив ся той заколот московської держави. Він тягнув ся мало не десять літ. Держава була зруйнована і лишилась зовсім без правительства. Треба було подумати про нові порядки.

XI.

Вибір нового царя і новий лад у московській державі.

Ми бачили, що при Івані Грізнім царська самоволя дійшла до найвисшого степеня. Здавалось, що царська власть стояла твердо. Новгородці і Псковяне були знищені; решта людно-сти була залякана так, що при однім слові царя ховались або падали на землю; ліпші люди з бояр і давнійших князів були повбивані, митрополити й духовенство вчили нарід, що царі, то божі помазанники і що царська власть у Московщині заведена самим Богом, а не Татарами. Але не минуло й 20 літ по смерті Івана Грізного, і все те розлетілось і твердиня московської самовлади впала. Треба було першого ліпшого самозванця, якогось невідомого чоловіка і почалась „велика розруха” в московськiм царстві. Бояри й дворяни перейшли на сторону самозванця; потім убили царя Дмитра, а царем зробили Василя Шуйського; потім скинули з престола і сього „божого помазанника” і посадили польського королевича Владислава. Простий нарід, уся голота також заворушилась, знайшла собі свого царя і пішли на Москву. Вся держава захиталась. Показалось, що вся царська власть висіла на однім волоску. Вистарчило пустити чутку, що царевич Дмитро не вмер, а був підмінений, і всі, з охотою тому повірили; всі раді були за соломку вхопитись, аби почати заколот.

Чому ж власть московських царів була така немічна, хоч архієпископи й мастили їх свяченим маслом? А тому, що всі були незадоволені московськими царями. Навіть бояри і дворяни, і ті були незадоволені, бо царі вбивали їх без суду, а добра їх забирали собі. А як у державі всі незадоволені, то ніяка власть не може втриматись.

Так упала власть у московських царів яку вони собі запровадили на татарський лад. Вони думали, що царством правити можна „кнутами”, кіями та опрічниками, аби на них була тільки настромлена корона. Показалось однак, що се не так. Таке царюване скінчилось восьмилітнім заколотом, що затряс усім царством і перевернув до гори ногами царську власть. По визволеню Москви і прогнанню Поляків прийшлося вибирати нове правительство і на ново улажувати всю московську землю. Для сього московські бояри скликали до Москви виборних людей від усіх станів московської держави, від бояр і дворян, від міщан і селян. Виборні люди зіхались до Москви і почали насамперед вибирати царя. Виборні люди від простого народу, від селян і міщан, на тім і скінчили; далше вони нічого не зробили; для них усе правительство, то був цар; більше сього вони нічого не розуміли. Вони думали, що як виберуть доброго царя, буде добре й правительство, а як виберуть поганого царя, буде погане й правительство.

Але московські бояри розуміли справу ліпше; вони розуміли, що не стільки має значі

не цар, скільки весь заведений лад. Цар може бути й добрий, але весь лад поганий, то й цар нічого доброго не вдіє. Знов у доброго царя може вродитись злий син, а треба щоб і злий син не міг зробити багато злого, а для того конче треба завести такий лад, щоб і поганий цар не міг зробити багато злого. Бояри се-все добре розуміли, але вони дбали лише про себе і хотіли завести такий лад, що був би добрий і корисний лише для одних бояр. Про простий нарід вони не дбали: нехай, мовляв, він сам про себе дбає.

Коли зібрані виборні люди почали вибирати царя, то бояри запропонували Михайла Федоровича Романова. Рід Романових належав до старих боярських родів, а через одну з сімох жінок Івана Грізного вони приходились деякими свояками давнійших царів. Крім того Михайло мав усього шіснайцять літ; бояри надіялись, що недосвідченого царя їм буде легко тримати в своїх руках. Боярин Федір Шереметев писав до князя Голіцина такі слова: „Виберім Мишу Романова, він ще молодий і дурний”. Через се бояри умовились, щоб запропонувати на царя молодого Михайла Романова. Дня 21 лютого 1613 виборні люди зібрались на Красну площу при величезній масі народу і без великих змагань вибрали царем Михайла Федоровича.

Але ще перед тим в часі умови бояри взяли з Михайла підпис і присягу: в тій умові говорилось, що „цар нікого не буде засуджувати на смерть без суду й вини, а всі діла буде об-

думувати вкупі з боярами і думними людьми (радниками), а без їх відома ні тайно, ні явно нічого робити не буде". Тільки на такій умові бояри підтримували Михайла. Тим підписом один тодішній письменник Псковітов, описуючи тодішній письменник Псковітов, описуючи царюване Михайла, каже, що при ньому „бояри володіли всею землею московською, а царя мали за ніщо”.

Від тоді в Московщині не було вже такої царської самовлади, як давніше; часи Івана Грізного вже минули; царі вже розуміли тепер, що коли в державі всі будуть незадоволені, то їх власть буде немічна; через се вони тепер стали шукати підпори в боярах і дворянах, а щоб прихилити їх до себе, віддали їм селян на повне рабство. Нові московські царі почали дбати о підмогу дворян; через те російські царі ще й тепер часто звать дворян **підпорою престолою**; без сеї підпори вони не моглиб утриматись на престолі. На селян і нові московські царі не звертали жадної уваги, бо простий нарід ще сліпо вірив у царів, як богато ще й тепер вірить у Росії.

Однак часи заколоту не були у всіх в пам'яті, а визволене Москви від Поляків було dokonane при участі цілого краю; не бояри, а прості люди під проводом нижегородського різника спасли Московщину. Через те при Михайлі Федоровичу в важних випадках правительство зверталось ще за порадою до всього народу, скликало Земський Собор і просило у нього дозволу.

Таких Земських Соборів за царювання Михайла було дванайцять. Дванайцять раз московське правительство скликало на нараду „ліпших середніх і молодших людей усіх станів, добрих і розумних, з якими про те діло говорити можна”. Наприклад, коли донські козаки, що воювали на власну руку з Турками й Татарами, взяли турецьке місто Азов (1637) і потім хотіли віддати його цареві, то скликано Земський Собор, щоб він зважив, чи прийняти Азов під владу московського царя, чи зректись його. А прийняти, значило зважитись на війну з Турками. Виборні зібрались у дворці в Столовій Ізбі. Думний дяк (секретар) виложив справу і задав Соборови такі питання: „Чи воювати з султаном, чи миритись і віддати Азов? А коли воювати, то де взяти потрібні для війни гроші й людей?” Сі питання були написані і роздані всім депутатам; вони повинні були відповідати на них письменно, кождий стан окремо.

Бояри і дворяни відповіли, що не треба віддавати Азова, а треба стояти за нього сильно.

Купці відповіли, що вони збідніли і зруйновані. „Торговелька наша, царю — писали вони, — зовсім погана. По містах усякі люди до решти збідніли від твоїх царських воевод. Ми хлопи і сироти твої просимо милости твоєї, царю; змилуй ся над твоєю царською батьківщиною, зглянь на нашу бідність”.

Далі люди низшого стану, сотські і старости сіл і слобід також жалувались на свою

бідність: „Ми сироти твої, чиншовники, — писали вони, — зовсім збідніли від підвод від усяких царських податків. З великої бідности чиншовники з сотень і слобід розбіглись на всі сторони і покидали свої двори.”

Одержавши такі відповіді, правительство не відважилось воювати з Турками.

Але лише в дуже важних випадках московське правительство зверталось за порадою до всього народу; всі-ж звичайні діла, як давнійше, знаходились в руках бояр, а селяни як і вперед були привязані до землі, під буком дідичів і воєвод. Положене людей низшого стану ні вчім не змінило ся. Державою правила боярська дума (рада) з царем на чолі. В кожде місто назначали воєводу, в великі міста — з бояр, у малі — з дворян. Воєвода правив цілим повітом, збирав податки, і судив. Ми вже бачили, як купці жалувались цареві, що збідніли через царських воєвод. Воєводи брали хабарі і робили всякі насильства. Царі писали суворі грамоти, змінляли воєвод, але се нічого не помагало. Приїздив новий воєвода, і робив так само. Що до селян, підданих дворянських, то вони були в повній залежності у своїх панів і щоб уратуватись від них, могли лише втікати в вільні донські степи.

Часи заколоту вийшли на користь лише боярам і дворянам. Царська власть змінилась; з давнійшої самовладної татарської вона тепер стала дворянською. Царі стали тепер опиратись на висших станах, на боярах і дворянах, а селянство зісталось в попереднім поло-

женю. Йому стало навіть ще гірше, бо вся власть у державі перейшла в руки бояр і дворян, се-б-то в руки їх, дідичів, панів у яких селяни були в кріпацькій неволі.

Отже не диво, що в народі, як і давніше, не було спокою ані задоволення, і при новім царюваню розрухи були річею звичайною.

ХІІ.

Царюване Олекси Михайловича.

В р. 1645 умер Михайло Федорович, а на престол наступив його син Олекса. Цар Олекса Михайлович був найдобрійший з усіх московських царів. Він був тихої й добродушної вдачі; сучасні звали його „тишайшим”. Жив він зовсім по простому. Тай загалом перші царі з дому Романових жили дуже просто й скромно; їх двори були невеликі, деревляні, з 8 до 10 покоїв; стіни в покоях голі, украшені хиба святими образами та розмальованими цвітками; замість меблів деревляні лавки і столи накриті сукном; лише для царя й цариці були крісла з горіхового дерева. В звичайні дні царі обідали з оловяної посуду; срібна посуда вживалась тільки в урочистих випадках. Взагалі жите царів нічим не відріжнялось тоді від життя простих заможних людей і коштувало державу не дорого. Потім се змінилось і російські царі почали оточувати себе нечуваною роскошю, аби відзначитись від звичайних людей. А Олекса Михайлович був незвичайно добрий і хотів завжди робити все

добре; він нікого з бояр не стратив за весь час свого царювання і нікого сам не скривдив. Як би для доброго правління вистарчало мати доброго царя, то за Олекси Михайловича Росія повинна була бути щасливою. Але правління залежить не стільки від людей, скільки від порядків; а при таких порядках, які були тоді в Московщині, народови не могло бути добре. Царюване Олекси Михайловича було дуже тяжке для народу і власне тоді було найбільше бунтів.

Перші почались у самій Москві. Найблизшим для царя Олекси боярином був опікун, боярин Морозов. Вони навіть були шваграми, поженивши ся з двома сестрами Мілославськими. Морозов почав висувати наперед своїх свояків, що були також свояками цариці. Всі дохідні місця були пообсаджувані підручними Морозова, ріднею Мілославських. Се були люди захланні і почали визискувати своє становище: брали хабарі від людей, що приходили до них із вязниць, а потім видушували гроші за увільнене; не давали слугам платні; накладали на купців нові податки. Ніякі скарги не доходили до царя; цар вповні вірив Морозову, а сей сам зі своїми вірниками роздивляв усі скарги. Особливо ненавиділи Москвичі двох зашників Морозова: **Леонтія Плещеева** і **Петра Траханіотова**; вони були оба свояками Мілославських.

Нарешті Москвичам не стало терпцю. Купи народу почали збиратись коло церков і постановили спинити царя на вулиці та жадати

від нього суду на своїх мучителів.

В маю 1648 р. цар, як звичайно, вертав верхом з Троїцького монастиря. Юрба спинила за уздечку його коня; підняв ся крик проти Плещеева. Молодий цар налякав ся; він ласкаво просив нарід розійтись, обіцяв розібрати діло і перевести справедливий суд. Нарід почав голосно дякувати цареві, бажаючи йому многих літ і здоровля. Може-б було на тім і стало ся, але як тільки відіхав цар, заушники Морозова кинулись на юрбу і били по головах тих, що виступили вперед зі скаргами.

Юрба розлютилась і з криком хопилась за каміне. Приятелі Морозова ледви втікли до царського двора. Юрба окружила двір і жадала, щоб її видали Плещеева. Тоді на ганок вийшов боярин Морозов; побачивши його нарід, ще гірше розлютив ся, не дав говорити Морозову і кричав: „Ми і тебе хочемо взяти”. Морозов що духу сховав ся. Юрба кинулась до дому Морозова, де була його жінка. Виломили ворота і двері, вломились у дім, усіх порозбивали та поламали. Боярині Морозової не зачепили, лише сказали їй: „Як би ти не сестра цариці, ми порубалиб тебе на кусники”.

Потім юрба кинулась до дворів Плещеева та Траханіотова і зруйнувала їх доми; але їх самих там не було. Тоді нарід знов кинув ся до Кремля, окружив царський двір і жадав, щоб йому видано його лиходіїв; цар післав свого стрийного брата Микиту Романова ус-

покоювати нарід: але юрба все своє товкла: „Видайте нам на страту Морозова, Плещеева і Траханіотова"! В дворі надумали офірувати Плещеева, і вивели його на майдан у супроводі ката. Нарід вирвав Плещеева з рук ката і забив його кіями на смерть.

На другий день юрба знов кинулась до царського двора, жадаючи Морозова і Траханіотова. Цар хочачи спасти Морозова, вислав до народу князя Пожарського, казав йому знайти Траханіотова і стратити його. Його зловили коло Троїцького монастира і для угоди народови відтяли йому голову.

Було вже з полудня. Черга доходила й до Москви. Раптом у Москві почав ся пожар і хутко розійшов ся по всьому місті. Пожар відтягнув нарід від бунту, багатьом прийшлося думати про власну біду. Тимчасом правительство старалось помиритись з народом. Царський тесть Мілославський день у день справляв балі і запрошував на них впливових міщан. Декого з тих, що їх ненавидів народ, скинули з урядів. Одного свята сам цар вийшов на площу і просив нарід вибачити Морозови: „Коли нарід не схоче щоб Морозов був нашим близьким дорадником, казав цар — то ми його відправимо; аби лише не видавати на погибель, бо він нам, як другий батько виховав і виростив нас. Моє серце не видержить сього!" З очий царя полялись сльози. Нарід поклонив ся цареви і проголосив: „Нехай буде, як хоче цар"!

Але вдача московського бунту захочувала

нарід до бунту в інших містах тим більше, що кривди, утиски і рабівництво воєводів збільшували і роздували народню злість.

В 1650 р. були великі бунти в Пскові й Новгороді. Цар посилав туди військо, вмовляв бунтівників покоритись і перемінив воєводів.

В 1661 р. знов підняв ся бунт у Москві із за мідяних грошей. Тоді саме провадилась війна з Польщею, і правительство дуже потребувало срібних грошей; воно всіми силами старалось зібрати до скарбу всі срібні гроші, а замість них випустило мідяні: податки збирали срібними грішми, а платню всій службі видавали мідяними. Але мідяні гроші легко було фальшувати й їх почало ходити більше ніж треба. В одній Москві було випущено фальшивих грошей на 620 тисяч рублів. Усі товари подорожіли; за оден срібний рубель давали 8 мідяних. Правительство стратило декількох фальшивників грошей, але в народі ходила чутка, що царський тесть Мілославський і царський любимець Матюшкин переховували злочинців, брали від них хабарі і випускали їх на волю.

25 липня, коли цар був у селі Коломенським, в Москві на Лобнім місці (площа де трачено злочинців) зібралось з 5 тисяч народу. Юрба закричала: "Йдім до царя жадати, щоб видав злочинців-боярів на смерть". Одна часть народу кинулась рабувати в Москві доми ненависших бояр, а друга рушила в село Коломенське, але без усякої зброї. Цар був на службі божій. Скоро довідав ся про московський бунт

казав Мілославському й Матюшкіну сховатись у цариці, а сам зістав до кінця служби. Виходячи з церкви він побачив, що до нього кинулась купка народу з криком і жадала, щоб він видав тестя й любимця. Цар став успокоювати Москвитян і обіцяв зробити розслід. „А чому ми маємо вірити“? кричали Москвитяне і хапали царя за гузики. Цар забожив ся. Тоді оден із натовпу вдарив ся як на торзі з царем по руках, і всі вернули до Москви.

Цар зараз післав у Москву князя Хованського успокоювати нарід, що рабував там боярські дома. Москвитяне закричали: „Ти Хованський, добрий чоловік; нам до тебе нема діла. Нехай цар видасть своїх бояр зрадників“. Хованський поїхав назад до царя, а слідом за ним і юрба кинулась у Коломенське. Бояри, що мали нагляд у Москві, випустивши з міста сю юрбу, казали замкнути всі брами, а в Коломенське післали зо 3 тисячі стрільців для охорони царя.

Юрба, що вийшла з Москви, зустріла ту, що йшла від царя, і умовила її йти назад до царя. Бунтівники вломились на царський двір. Але цар, побачивши що з Москви йдуть йому на поміч стрільці, закричав до тих, що його окружали: „Бийте тих бунтарів!“ Москвитяне не мали жадної зброї. Вони всі розбіглись. Зо сто з них утопило ся в ріці Москві, багато було вбито. Цар того самого дня казав повісити зо 150 люда коло села. Коломенського; деяких взяли на тортури, а потім повідтинали їм руки й ноги. Менше винних били батогами і клей-

мили горячим зелізом. Між винними потерпіли й невинні.

Се було в 1662 р. Але найстрашнійший бунт за царя Олекси Михайловича вибух в 1670 р. То був бунт Стеньки Разина. Тут бунтувалась не одна лише Москва, а на бояр і дворян віднялось усе селянство, всі обідрані чорні люди.

Ми бачили, що положенє селян після „заколоту” значно погіршилось. Нові царі шукали собі підпори в дворянах, у панах. Усе правліне перейшло в руки бояр і дворян, себ-то в руки дідичів, а дідичі, натурально, бажали зовсім перенести селян у кріпацтво. Вільний перехід селян від одного дідича до другого був заборонений ще за Бориса Годунова. Від тоді селянин міг увільнити ся від пана тільки втечею. Пан міг шукати свого втікача, але лише протягом 5 літ; по 5 літах утікач робив ся вільним. Але за царя Михайла сей пяти-літний речинець був продовжений до 10 літ, а за царя Олекси зовсім знесений, так що пан міг розшукувати і завертати до себе селянина до самої смерти. За царя Олекси пани стали продавати селян без землі, як робучу скотину. Селяни не могли ані женитись, ані виходити замуж без дозволу пана. Пан міг без суду карати своїх селян, як йому захотілось. Лучалось, що пан на смерть забивав своїх людей і за те йому не було кари. Коли в чім завинила пані, то замість неї карали її селян; коли пан утікав від військової служби, то брали його селян і тримали в тюрмі. Коротко кажучи, кріпацтво було вже в повній силі.

Містами і повітами правили воєводи. Вони мали повну власть. Від них жадали, щоб вони добре видушували податки. Один воєвода так доносив цареві: „Я правив усякі твої царські доходи нещадно, забиваючи на смерть”. Другий воєвода ходив завжди з кийом і бив, кого здібав, приговорюючи: „Я, воєвода, всіх зпідтиха виведу і на кого руку наложу, той від мене світа не побачить, і з тюрми йому не виходити”.

Воєводи їздили зі своїми людьми по волостях, мучили селян і вимучували з них гроші. — „Дивно, — писав оден чужоземець, — що був тоді в Московщині, — як люди можуть зносити такий лад.” Другий сучасник казав, що „воєводи мало не дерли живцем шкіри з підвладного їм народу, певні того, що жадні скарги не дійдуть до царя”.

Єдиним ратунком для селян було тікати на вільні донські степи, де не було ще ані воєвод ані панів. За царя Олексі московське царство не сягало ще на південь далі, як до Курска, Вороніжа, Тамбова й Сімбірська; за сею пограничною межею тягнулись безлюдні степи. Тільки на ріці Волзі були міста Самара, Саратов, Царицин, Чорний Яр, Астрахань. А на самім полудні, по березі Чорного моря, в Криму, жили Татари, що часто нападали на московське царство і рабували нарід. Між Кримом і пограничною межею московського царства простирався донський степ, де жили вільні донські козаки. Вони оселились там від давна, завжди воювали з Кримськими Татарами і охоронюва-

ли Москву від їх наїздів. За се московське правительство не зачіпало козацьких вольностей і навіть посилало що року козакам царську платню.

По стародавньому козацькому звичаю на Доні всім давали притулок; але все таки родовиті „старі” козаки вважали себе висшими від нових і старались жити в згоді з московським правительством.

Хутко на Доні зібралось багато втікачів. Всі вони ненавиділи московські порядки. В московським царстві жили закляті їх вороги, пани, воеводи, приказні; а простий московський нарід для них був усеж рідним; і їм почало приходити до голови винищити в Московщині все, що гнобить простий нарід, і запровадити там вільний козацький лад із виборним начальством без панів і без тяжких поборів. Треба було, щоб з'вив ся чоловік, який зібрав би коло себе всю донську голоту і повів би її виконувати заповітну думу.

Такий чоловік появил ся. То був Стефан Разин. В 1665 році часть донських козаків з отаманом Разином була при війську князя Довгорукого. Отаман Разин уважав, що він служить цареві з доброї волі і хотів вернути зі своїми козаками назад на Дон. Князь Довгорукий казав покарати його смертю. У зього вбитого отамана були два брати Стефан і Фрол.

Стефан був дужий чоловік, незвичайної сильної волі, упертий та непостійний; то сумний і суворий, то веселий і гуляка, то ходив

на богоміле в Соловецький монастир, то не хотів знати її постів, ані попів. В його словах були якісь чари; нарід чув у нім якусь нечувану силу.

Той чоловік, як співаєть ся в народній піснi, не ходив у козацьку громаду, не радив радоньки зі старими козаками, а став радити важку радоньку з голотою. Зібравши коло себе відважну ватагу він у цвітні 1667 р. посадив її на чотири байдаки і поплив в гору Доном до того місця, де Дон підходить близько до Волги; там вони переволоклись на Волгу і отаборились на високім горбі.

Ватага Разина складалась з двох тисяч люда і була поділена на сотні й десятки; над сотками були начальниками сотники, над десятками десятники. Степан, або з московська Степнька, був отаманом; осаулом у нього був Іванко Черноярець.

Перше усього вони напали на весняну каравану з хлібом, що йшла з Москви. Тут були казенні і патріярхові байдаки; на однім із них везли до Астрахані арештантів. Начальника стрілецького відділу порубали на шматки, прикажчика, що був при байдаках, повісили, арештантів визволили, а простим робітникам і стрільцям Разин сказав так:

„Вам усім воля; йдїть собі куди хочете; силою тримати вас не буду; хто схоче йти зі мною, той буде вільний козак. Я прийшов бити бояр та богатих, а з бідними й простими людьми я рад усім поділитись”.

Робітники і прості стрілці пристали до ньо-

го. Стенька забрав байдаки з усім навантаженим на них добром і поплив у низ уже на трийцятьох байдаках.

Коло Чорного Яру до нього прилучились ще три астраханські байдаки зі стрільцями. Звідси він повернув у Каспійське море до гирла ріки Урала, підняв ся горі Уралом, здобув місто Яік і пробув там все літо, а в вересни рушив знов до гирла Волги. розбив кочових Татар, обрабував якийсь турецький корабель і на зиму знов вернув ся в Яік.

В 1668 році Стенька вплив на Каспійське море, і більше року не знали, куди він подів ся; тим часом він плавав здовж морського берега і грабував царські землі. Перський цар вислав проти нього військо на 70 кораблях під проводом хана. Прийшло до страшної битви. Козаки побідили; хан утік із рештою свого війська, а його син і красуня дочка дістались козакам. Стенька Разин узяв перську князівну собі за любовницю. Потім козаки повернули до дому і недалеко від гирла Волги обрабували купецький байдак. Господар корабля прибіг з се юзвісткою в Астрахан.

Астраханський воевода Прозоровський зараз післав против козаків на байдаках свого товариша князя Львова, з відділом озброєних стрільців, але вони не могли дігнати козаків на морі. Тоді Львов післав до них післанця, сказати, що вони спокійно можуть йти на Дон, коли віддадуть захоплені на Волзі гармати і байдаки і відпустять забраних царських урядників.

Разин згодив ся, але зажадав викупу пять тисяч рублів. Львов умовив Стенька присягнути на вірність цареві і поплив до Астрахану, а за ним поплив і Стенька зі своєю ватагою.

Прибувши до міста зі старшими козаками, Разин віддав пять мідяних і шіснацять залізних гармат і кілька забраних Персів, а байдаки свої обіцяв віддати, скоро допливуть по Волзі. Воеводи домагались, щоб він віддав усі гармати і полонян, затриманих козаками; але Стенька дав воеводам дарунки з дорогих перських матерій і вони більше не перечили йому; вони здружились зі Стенькою; їли, пили з ним, то вони до нього приходили, то він до них.

Козаки пробули під Астраханом 10 днів; вони що день ходили по місті, чванились шовковою і оксамітною одежою, перлами і дорогим камінем. Стенька зі всіми говорив привітно, сердечно; щедро сипав золото і срібло і тим завчасу придбав собі любов астраханського чорного люду.

Одного разу отаман бенкетував із товаришами на своїм багатім гарно вбранім байдаці. Поруч із ним сиділа його любовниця бранка, перська князівна. Шовкове вбранє вишите золотом і сріблом, перли і дороге каміне додавали їй ще більше краси. Поговорювали вже, що вона почала брати силу над суворим отаманом.

Стенька був сильно підпитий. Раптом він схопив ся зі свого місця, хутко підійшов до краю байдака і сказав: „Ах ти Волго-матїнка, велика річенько! Богато дала ти мені золота й срібла, а нічим ще я не віддячив тобі!” При

тих словах він ухопив перську князівну і кинув її в воду.

З Астрахану Разин поплив з товаришами в гору Волгою, щоби переправитись на Дон.

Коло Царицина до нього прийшли донські козаки зі скаргою на царицинського воєводу Унковського. Розлючений Разин кинув ся в місто до воєводи і зажадав, щоби він винагородив покритвджених козаків. Унковський заплатив усе, чого жадали козаки.

„Гляди-ж ти, воєводо — сказав Разин, — коли почую що ти утискаєш козаків, живого тебе не пущу!” Унковський вислухав се мовчки.

З Царицина Разин перебрав ся на Дон, заложив там на однім острові місто Кагальник і обгородив його земляним валом. Сюди почали сходитись до нього голота з Хопра, з Волги і з України; хутко число його прихильників дійшло до 2,700 люда. Разин щедро наділяв усіх добром, а сам на рівні з усіми жив у землянці. Жінка Разина і його брат Фрол, що жили в Черкаськім, тайком утікли звідти в Каганлик.

Тимчасом із Москви прибув дворянин Євдокимов з царською грамотою до донських козаків, а справді розвідатись, що замислює Разин. Донський отаман Корнило Яковлев зібрав чорну раду і прочитав милостиву царську грамоту. Козаки подякували і постановили вислати до великого царя свою станицю. Але на другий день у Черкаськім з'явив ся Разин зі своєю ватагою, зібрав свою чорну раду з при-

хильних йому козаків і казав привести Євдокимова.

— Ти чого приїхав сюда? — спитав його Разин.

— Приїхав із царською милостивою грамотою! — відповів Євдокимов.

— Не з грамотою ти приїхав — закричав Разин, — а підглядати за мною! — і вдарив Євдокимова; за ним почали бити його й козаки.

— В воду його! кинути його в воду! — кричав Разин. Збитого Євдокимова вкинули в воду.

По таким відважнім поступку донські козаки почали купами переходити до Разина. Він голосно заявляв, що прийшов час йти на бояр і скликав молодців на Волгу.

В маю Разин пішов походом просто на Царин. По дорозі до нього прилучився звісний розбійник Васька Вус,, що здобув собі славу тим, що з ватагою селян втікачів руйнував панів і дідичів на вороніжських і тульських окраїнах. Разин зробив його своїм осавулом.

В Царицині все було готове для його приходу; часть його війська підїхала на човнах: друга половина підїшла берегом і отружила місто. Воевода замкнув міські брами і отровився до отборони.

Але Царицині впустили козаків. Воевода заперся в замку з горсткою стрільців. Замок взяли, а воеводу привели на мотузї до Волги і втопили.

Разин пробув у Царицині з місяць і запро-

вадив там козацький лад. З відти він розіслав на всі сторони своїх людей підіймати простий наряд.

Звістка про те, що Разин взяв Царицин викликала в Астрахані великий переполох. Воеводи хутко вирядили окол 40 човнів, посадили на них 3000 стрільців з гарматами і післали против Разина під проводом князя Семена Львова.

Разин зараз довідав ся, що з Астрахані вислали против нього військову силу. Він зібрав раду і по спільній умові лишив в Царицині по одному чоловікови з кожної десятки, а сам з рештою, з 8 до 10 тисячами рушив до Астрахані. Одна часть з Разином плила по Волзі, а друга їхала верхом понад берегом. Коло Чорного Яру вони спіткали човни Львова. Стрільці Львова, як тільки наблизив ся Разин, в оден голос закричали: „Будь здоров, наш батьку; приборкай наших лиходіїв!” Начальників звязали і видали козакам.

— Тепер — сказав Разин — пимстїть ся над вашими мучителями: я прийшов дати вам свободу! Ви мої брати й діти!

Стрелецьке начальство, сотників і дворян, по звичаю вивішали. Львова лишили живого.

В Астрахані вже ждали приходу Разина. Воевода Прозоровський і митрополит Йосиф добре розуміли всю небезпеку: в Астрахані не бракувало зброї й запасів, але не можна було числити на вірність стрільців. Воевода з міським комендантом обійшов всі міські мури, оглянув всі гармати, розставив стрільців, пуш-

карів і приворотних. Всі брами завалили цеглою, приготували купи каменя й окропи.

Дня 21 червня над вечер задзвонили в дзвони на астраханських вежах. Трівога була не даремна, Разин і його козаки з драбинами йшли на штурм. Воевода виїхав з двора зі своїм братом. Затрубили в труби; воевода зі стрілецьким начальством, з дворянами, дітьми боярськими і урядниками повернули до Вознесенської брами, бо козаки вдавали, що з відси хочуть штурмувати; а на правду Разин, користаючи з темноти, казав приставити драбини з другого боку, де Астраханці самі подавали козакам руки і пересажували їх через мури. Воевода побачив свій блуд, коли місто було вже в руках козаків.

Астраханський нарід кинув ся на боярських дітей, на дворян і на боярських слуг. Хтось ударив воеводу пікою в живіт. Він упав з коня; оден слуга заніс його до церкви і поклав на килимі. До церкви почали збігатись всі, кому грозила небезпка від слуг підвладних і бідноти. Двері церкви замкнено залізними ґратами. Починало свитати. Козаки з двох боків входили до міста. Купа їх кинулась до церкви, Прозоровського винесли і положили під дзвіницею; потім хапали всіх, хто був в церкві, вязали назад руки і садовили під стіни дзвіниці, щоб ждати суду Разина.

В осьмій годині появил ся Разин на суд. Він почав з Прозоровського; підняв його за руки і пішов з ним на дзвіницю. Всі бачили, як Разин сказав щось воеводі до уха, а той

похитав головою на знак незгоди; тоді Разин зіпхнув його з дзвіниці головою в низ. Всіх звязаних, яких було з 450 душ, Стенька казав повбивати.

По тім Разин казав винести з приказної палати всі папери і спалити їх на майдані. — От так — сказав він — я спалю всі акта на горі у царя!

Майно побитих розділено між козаків, острільців, що прилучили ся до Разина і Астраханців. Астрахань була повернена в козацтво.

Разин пробув в Астрахані три тижні. Потім лишив там отаманом Ваську Вуса, а сам виступив з міста з 10-тисячним військом і поплив в гору Волгою на 200 човнах; берегом ішла кінниця.

Після Царицина першим містом по дорозі був Саратов, а за ним Самара. Разин здобув оба міста, повісив тамошних воеводів, вирізав дворян і урядників, і запровадив в обох містах козацький лад.

Тимчасом післанці Разина розійшлись по всьому московському царстві аж до Білого моря; заходили й до столиці і рзповсюджували в народі „прелестныя письма” (проклямації), в яких Разин сповіщав, що йде винищувати боярів, дворян і урядників, викорінювати всяку власть і запроваджувати козацтво, щоб всі були рівні оден другому. „Я не хочу бути царем — казав і писав Разин: — хочу жити з вами, як брат” Але Разин знав, що нарід уважав царську вкасть конечною і через те розпускав чутку, ніби з ним є царевич Олекса,

тоді вже небіщик, син Оолекси Михайловича; ніби то він утік від батька і від боярської злоби, а Разин іде посадити його на престолі і що царевич обіцює волю народови.

З Самари Разин пішов до Сімбірська і прийшов туди 5 вересня. Мешканці зараз впустили його на передмістє, але взяти саме місто було не так легко, воно було добре укріплене і його боронило багато війська під проводом боярина Івана Мілославського. Разин простояв під містом з місяць і не міг його взяти, але до нього прибували що день нові сили; ще трохи і місто напевне піддало ся-б як би йому не наспіла завчасу поміч. З Казані йшов берегом князь Юрій Борятинський з військом. Разин пішов йому на зустріч. Прийшло до горячої битви. Безладні Разинові купі не могли достояти перед військом Борятинського. Найліпше тримались донці. Сам Разин бив ся з силою розпуки; його ранили шаблею по голові і прострілили ногу. Нарешті бачучи, що довше йому не втриматись, він відступив. Ніч перервала битву, що тягла ся весь день.

На другий день, 3-го жовтня, Борятинський вступив у Сімбірск. Козаки пробували запалити місто, пішли знов на штурм, але знов не вдачно. Тоді побачивши, що йому не подужати ворога, Разин тихенько втік в ночі зі своїми донцями і покинув своїх спільників.

Рано недобитки Разинців побачивши, що козаки покинули їх, кинулись до Волги щоб захопити полишені човни і тікати й собі-ж. Але Борятинський післав на здогін своє військо

ко, Приперті до Волги Разинці падали в воду.

Більше як 600 їх взято в неволю. Їх тут повісили. Весь сумежний беріг був обставлений шибеницями.

Ся побіда Борятинського була дуже важна. Як би був побідив Разин, то бунт міг би обхопити ціле царство. Вже вся просторінь між Окою й Волгою до Рязані і Воронежа були в огни. Післанці Разина ходили всюди і бунтували нарід. Селяни панські, монастирські і царські і тяглі почали вбивати своїх панів, приставників і урядників. Імя батька Степана Тимофієвича лунало все дальше й дальше. Вже в самій Москві почали говорити, що Разин не звичайний розбійник. В Алатирським повіті зібралось 15.000 бунтівників. Піднялись повіти Темниківський, Кадомський і Тамбовський. Темниківські селяне під проводом якогось попа Сави грабували панські доми. Міста Корсунь, Соронськ, Верхній і Нижній Ломов і Пенза попали в руки бунтарів; всюди вбивали воеводів і приказних людей, палили папери, уряджували козацтво і проголошували для всіх рівну свободу.

І в інших містах Московщини нарід був готовий відгукнутись на поклик Разина. Ждали тільки дальшого успіху ватажка, який обіцяв всім козацьку волю. „Розійдеться ся чутка — пише сучасник — що бунтівники побили царських людей, і люди радіють; а скажуть, що царське військо побило бунтівників, і люди сумують та жалують погибелі бунтівників.

Але радість народу була не довга. По ро-

збитю Разина під Сімбірском відділи царського війська всюда розбивали та розвіювали безладні купи селян. Тоді починалась пімста.

Люто мстили ся московські воеводи над бунтівниками: одних вішали, других саджали на кілок, деяких шматували гаками, забивали на смерть; менше винуватих били батогами і приводили до присяги. Головне місце кари було в Арзамасі. Оповідують, що тої страшної зими царські воеводи без серця палили села, здушуючи бунт і взагалі тоді згинуло до 100 тисяч людей.

Щоби вплинути на нарід релігійним страхом, патріярх Йосиф із царського наказу першої неділі поста кинув клятву на Степала Разина зі всіми його однодумцями.

Побитий під Сімбірском Разин утік на Дон, і ладив ся до нового походу. Але отаман Корнило Яковлев підмовив проти нього Донців. Невдача Разина позбавила його давньої слави на Дону, хоч він єще не падав духом і скликав до себе нарід. Але на весні отаман Корнило Яковлев напав на нього зі своїми козаками і підступом взяв його в неволю разом з братом його Фролом.

Обох братів привезли спочатку в Черкаське, а в кінці цьвітня повезли в Москву. Сам Корнило Яковлев відпроваджував їх.

Флор із малку був тихої вдачі і засумував:
— От брате, се ти винен нашій біді!

— Жадної біди нема! — відповів Степан.
— **Нас приймуть з гонором; найвизначніші бояри вийдуть на зустріч подивитись на нас!**

Кілька верств від Москви поїзд затримав ся. З Разина зняли його багату одежу і одягли його в лахмани. З Москви привезли великий віз із шибеницею. Разина поставили на віз і прикували ланцюхом за шию до балька шибениці, а руки й ноги привязали ланцюхами до воза. За возом мусів бігти Фрол, привязаний ланцюхом за шию до краю воза. Нарід випав з міста подивитись на чоловіка, що саме його імя на багатьох наводило пострах. Разин їхав спустивши очі і з байдужним видом. Одні дивились на нього з ненавистію, другі з жалем і співчутем.

Братів привезли просто в земський приказ і почали допити. Разин мовчав. Його повели на тортури. Перша мука була — батіг на палець завгрубшки. Разин дістав з сто ударів, але навіть ні разу не застогнав. Всі, що були при тім, дивувались. Його положили на жар. Разин мовчав. По його побитім, попеченім тілі почали водити горячим зелізом; Разин все таки мовчав. Йому виголили вершочок голови і почали лляти на тімя по крапці холодну воду. То була мука, якої ніхто не міг витримати. Разин її витримав. Від злости, що йому нічим не можна дошкулити, почали його зі всеї сили бити полїнами по ногах. Разин мовчав.

Дня 6 червня 1670 року Разина вивели на лобне місце разом з братом Фролом. Зібралось багато народу. Прочитали довжезний вирок. Разин слухав спокійно. Кат взяв його попід руки. Разин повернув ся до церкви, перехрестив ся на всі чотири сторони і сказав:

„Прощайте!”

Його положили між дві дошки. Кат відтяв йому спочатку праву руку по локоть, потім ліву ногу по коліно. Разин не показав навіть знаку, що чує біль. Тимчасом Фрол, побачивши, що його чекає, змішався і закричав:

— Я знаю слово царево!

— Мовчи, собако! — сказав Разин. То були його останні слова. Кат відтяв йому голову.

Так зкінчився бунт Стеньки Разина. Цар і дворяне побідили чорний нарід, якому не стало було терпцю. Замучили і страшним способом стратили того страшного провідника, що не знав жалю ні над собою, ні над іншими. Після Разинового бунту все зісталося, як було. Воеводи, як і вперед, грабували нарід; селяне, як і вперед, були в руках панів. Коротко, — в царстві зістався такий лад, як і був. Нарід не вмів змінити його. Відчував, що йому тяжко, але не знав, від чого йому тяжко і де шукати причини лиха. А причина лежала глибоко. Вона була в самім народі, що вірив у царську самодержавність. Ми бачили, що Разин мусів пустити поголоску, що везе з собою другого царя. Але як би навіть Разин переміг московське правительство, а потім посадив би на престолі нового царя, або сам зробився самодержавним царем, то все булоб як і перед тим. З царем знов появились би воеводи і дворяне. Цар не може обійтись без дворян, коли він самодержавний. Один чоловік не може правити всім царством.; самодержавний цар мусить пе-

редати свою самодержавну власть дворянам, урядникам; а замість одного царя, народом починають правити сотні й тисячі самодержавних царів, і кождий з них попихає народом і грабує його.

Нарід лише тоді добеть ся правдивої свободи, коли самодержавна полуда спаде з його очий, коли цар буде мусів радитись зі своїм народом, коли будуть видаватись закони за згодою всего народу і коли всі урядники будуть вибирані народом.

Для повноти історії тогочасу, треба ще згадати, що за панованя Олекси Михайловича наша Україна, визволена Хмельницьким від панованя Польщі, добровільно прилучила ся до Московщини. Як потім Московщина через півтора сотки літ висисала та душила Україну, про се буде мова в другій частині сеї історії.

ХІІІ.

Царівна Софія і стрілецький бунт.

По смерти Олекси Михайловича лишилось по ньому від першої жінки Мілославської два сини, Федір і Іван, і шість дочок, а крім того малолітний Петро, від другої жінки Наталки Наришківної. Царем зробив ся старший син 14-літний хлопчик Федір. Він був невилічимо хорий і ледво ходив. Ясно, що він лише називав ся царем. В царській рідні була незгода. Шість повнолітних сестер царя ненавиділи матчу Наталку Кириловну. Найрозумнійша зі всіх сестер була Софія. Вона найбільше підхлі-

блювалась до Федора і майже не відходила від нього в часі його хвороби. Коло неї зібрався гурток бояр. Федір умер не доживши навіть 21 року (1683 р.).

По смерті Федора піднялось питання: хто буде царем? Справи стоять майже так, як по смерті Івана Грізного. З двох царевичів старший Іван був несповна розуму, хворобливий і підсліпуватий, а молодший Петро мав десять літ, але вже було видно, що він талановитий. Зібрались на нараду бояри. Патріярх Яким спитав, кого хотять зробити царем: чи „скорбаго главою” Івана, чи хлопця Петра. Рада розділилась. Тоді рішилися звернутись до всіх станів московської держави.

“В 1891 инглѣхъ лъ ‘милъ цѣрѣхъ вѣрѣхъ вѣрѣхъ” цар Федір казав був скликати „земський собор” „для вирівняння розкладу податків і обовязків виборної служби”. Виборні люди були ще в Москві і в кожній хвилі могли зібратись до Кремля, щоб вибрати царя.

В Кремлі їх спитав з парадного ганку патріярх, кого хочуть мати царем, і всі майже одногосно назвали Петра. Петра й зроблено царем і всі бояри, дворяни, купці й тяглі селяни, присягнули йому. Тяжко се було для царівни Софії; але й вона разом з сестрами мусіла підходити до Петра і витати сина ненависної мачухи царським титулом.

На другий день, на похороні Федора, Софія йдучи за трумною, голосно викрикувала: „Брат наш, цар Федір, несподівано пішов зі світа, отроений ворогами. Змилуйтеся люди

добрі над нами сиротами.”

Сї слова зворушили нарід; когось обвинувачують, що отроїв царя. Але найбільшу надію Софія поклала на стрільців.

Стрільців вербували з охочих, вільних людей; се була царська сторожа; їм платили добру плату і не жалували дарунків; вони мали своїх виборних голов і полковників.

За царя Олекси Михайловича, в часі московських бунтів, стрільці охороняли царя. То було перше постійне військо в Росії; решта війська складалась з дворян, що жили в своїх маєтках і яких тільки в часі війни кликали на службу. Таким способом стрільці були головною військовою силою в Москві. Коли став царем Петро, вони зрозуміли, що „в горі”, се-б-то в царськїм дворці, їх будуть потребувати. І дійсно, Софія загадала ужити їх для своєї мети. Головними її помічниками були боярин Мілославський, два Толсті і князь Хованський. Хованський кликав до себе стрільців одного по другім і казав їм: „Бачите, в яким ви ярмі у бояр, а кого вибрали царем? Стрілецького сина по матері; тепер вже не дають вам ні одежі ані харчів, а що далі буде?” Якась жінка, Федора Родимиця, вешталась поміж стрільцями і роздавала гроші від імени Софії. Почали пускати поголоски, що Нарішкіни хотять забрати їх твердо в руки. Пущено брехеньку, що Іван Нарішкін надягав на себе царське вбранє, сїдав на престолі, примірював царську корону і говорив, що вона більше до лиця йому, ніж кому иншому. По кількох днях рознеслась між

стрільцями чулка, що Іван Нарішкін задушив царевича Івана. Почалась тривога. Стрільці схопились за зброю і почали дзвонити на гвалт. Величезна юрба їх з хоругвами і барабанами кинулись на Кремль з криком: „Давайте сюди губителів царських, Нарішкіних! А не видаєте — всіх повбиваємо. Бояри метушились і не знали, що їм робити. Тоді за радою боярина Матвеева і патріярха цариця Наталка взяла за руки обох царевичів, Петра і Івана і вийшла на парадний ганок. Стрільці зразу були здивсовані; але потім підучені бунтівниками почали кричати: „Нехай молодий цар віддасть корону старшому братови! Видайте нам всіх зрадників! Видайте Нарішкіних; ми винищимо все їх кодро! Цариця Наталка нехай йде в монастир!”

Патріярх зійшов зі сходів і почав уговкувати бунтарів. Але стрільці попри патріярха вдерли ся на ганок. Більшість бояр з переляку втікла з ганку в двір; не втікли тільки Довгорукий, Матеев і Черкаський. Довгорукий крикнув на стрільців і погрозив їм шибеницею. Стрільці скинули його з ганку на підставлені списи і порубали на шматки, потім кинулись на Матвеева. Матвеев узяв за руку Петра. Стрільці відтягли його від царя і скинули на списи. Черкаського збили і пошматували на нім одержу. Цариця з переляку втікла з сином у Грановиту палату.

На другий день знов задзвонили на гвалт. Стрільці при голосі бубнів появились коло двірця і жадали, щоб їм видали Івана Нарішкіна. Вони кричали, що не успокоять ся доти, доки

їм не видадуть його.

Тоді царівна Софія стала казати цариці Наталці: „Жадним способом тобі не можливо не видати Івана Кириловича Нарішкіна. Хиба всім нам пропадати через нього?”

Цариця вийшла з Нарішкіном з церкви. Стрільці, не звертаючи уваги на царицю, вхопили Нарішкіна за чуприну, стягнули з сходів, взяли його на страшні муки, а потім зняли на списи і порубали на дрібні шматки.

Царівна Софія прикликала до себе виборних стрільців і сказала, що призначає кожному стрільцеві по 10 рублів крім звичайної платні. До того стрільцям дозволено продавати майно вбитих бояр. Начальником над ними зроблено князя Хованського.

Однак діло Софії ще не було скінчене: на престолі все таки лишив ся Петро. Але стрільці були тоді в Москві головною силою, а вони були віддані Софії. Підмовлені Хованським, вони, подали царівні просьбу, в якій висловили бажанє, щоби на престолі царювали обидва брати, а в кінці просьби було заявлено, що коли тому хто заперечить, то стрільці знов прийдуть узброєні і буде „немилий бунт”. Софія передала сю просьбу боярській радї. Бояри боялись стрільців і не важились перечити Софії. Щоби справа мала законний лад, взялись на хитрощі. Скликали деяких заїзших людей, що були тоді в Москві і готові були говорити все, що їм скажуть стрільці, і назвали ту наволоч земським собором. Та наволоч одноголосно постановила, що на престолі мають

бути два царі, і старшеньство має належати Іванови Олексовичу. Три дні по тім стрільці подали боярам нову просьбу, щоби через молодість обох царів правліне було віддане царівні Софії. Зараз по тім розіслали по всіх містах грамоту, в якій заявлялось, що по просьбі всіх чинів московського царства царевич Іван, що з доброї волі уступив був царство брату своєму Петрови, згодив ся знов стати царем разом з братом, і що обидва брати через свою молодість упросили царівну Софію взяти в свої руки правліне.

Від того часу Софія сім літ безпереривно правила царством зі своїм любовником Василем Голіциним.

Але Софія не мала спокою. Слабий головою Іван не був для неї небезпечний, за те молодший цар Петро став підростати і показувати свою незалежність. Він зібрав зі своїх ровесників два полки, і хоч називали їх „потішними”, але він не на жарт займав ся з ними військовою справою. В 1689 році, як йому було 17 літ, він післав сказати Софії, аби в церковній процесії не йшла разом з царями. Софія не слухала і пішла разом за хрестами; тоді Петро сам не пішов на процесію і виїхав з Москви. В тім же році любовник Софії Василь Голіцин вернув з невдачного походу; Софія признала йому великі нагороди ніби побідителя. Петро не сперечав ся, але як Голіцин прийшов дякувати йому за нагороди, він не пустив його перед очі.

Софія бачила, що приходить кінець її вла-

сти і не хотіла піддатись. Вона знов згадала стрільців. Її прибічники розпустили поголоску, що в ночі з 7 на 8 серпня прийдуть в Москву з села Преображенського Петрові „потішні полки”, щоби убити царя Івана Олексовича і всіх його сестер. Начальник стрільців Шакловитий скликав д. 7 серпня вечером 400 стрільців з набитими самопалами в Кремль, а з 300 поставив на Лубянці. Його прибічники стали навчати стрільців, що треба вбити „медведицю”, себ-то старшу царицю, а „як син почне заступатись, то й йому не дарувати”. Але змова не вдалась. Деякі стрільці побігли в ночі в Преображенське й упередили царя, що против нього готуєть ся щось погане.

Петро просто з постелі кинув ся до стайні, сів на коня і з всеї сили пустив ся в Троїцьку Лавру. На другий день сюди приїхала його мати, жінка, віддані йому бояри, потішні полки і оден стрілецький полк. Справа Софії була програна.

Петро зажадав, щоби до нього явились всі стрілецькі полковники і видали Шакловитого з його стрільцями.

Почались слідства й тортури. Шакловитого і його спільників покарано смертю, а Софія дістала наказ перебраться у Новодівочий монастир. Від тоді Петро сам став царювати тим більше, що хутко по тім умер слабий на голову Іван.

Таким способом по смерти слабого Федора Олексовича на протягу сімох літ московський престол переходив з рук до рук, як того хоті-

ли стрільці, від малолітнього Петра до слабого на голову Івана, від цариці Наталки до царівни Софії і її любовника Голіцина. Се саме повторяло ся й потім у Росії багато разів: по смерти Петра I, по смерти Петра II. і по смерти цариці Єлисавети.

Тоді царською короною орудувала петербурська гвардія зложена з дворян. Московський нарід жив по селах далеко від столиці і думав, що доля престола в руках самого Бога а на правду було так, що зміна царів залежала від стрільців, а потім від пяних гвардейських салдатів та від любовників російських цариць.

КІНЕЦЬ.